3.780,-

a

ИСТОРИЈА СРПСКОГА НАРОДА

НАПИСАО

ВЕНИЈАМИН КАЛАЈИ

СА ОВЛАШЋЕЊЕМ ПИШЧЕВИМ

ПРЕВЕО

ГАВРИЛО ВИТКОВИЋ

БЕОГРАД
КЊИЖАР ИЗДАВАЧ
ПЕТАР ЋУРЧИЋ

Штампано у државној штампарији 1882

ИСТОРИЈА

СРПСКОГА НАРОДА

ДЕО ПРВИ

Од сеобе Срба до пропасти српске државе

Где је што

ПРЕДГОВОР

СРПСКОЈ ПУБЛИЦИ

Срдачно се одзивам часноме позиву, да својом изјавом представим дело своје српскоме читалачком свету. За мене странца нема већег признања, него што ће се дело моје појавити на језику онога народа, из чије сам прошлости желео да насликам један период.

Не знам да ли сам успео, да и најмање одговорим захтевима озбиљнога писања историје; не знам да ли ћу ма у колико заслужити одобравање и признање српског научног света. Само толико смем тврдити, да нисам штедео ни времена ни труда, да набавим податке, у колико су ови у опште били за мене приступни, — и да ми је била једина мета, коју сам желео постићи, да расветлим стварну истину. Знам добро да се не да замислити апсолутна објективност. Особина

ауторова, његов субјективни развитак, начин мишљења, и на свему томе основана поимања, често преотму маха покрај све добре воље, која тежи, да по што по то буде објективна.

Према томе, и ако се ја, што је посве природно, придржавам својега тумачења факата и карактера лица која раде, као и свега, што сам из тога изводио: опет је далеко од мене то, да присвајам себи непогрешивост, и то не само за поједине податке, но ни с погледом на то, како сам их схватио.

И по томе веома бих радо примио сваку исправку, па и супротне назоре. Много сам се живљим и стварнијим интересом заузимао за српску историју, а да не бих желео, да се она у сваком обзиру и што потпуније расветли, што се опет може постићи само живим измењивањем назора и идеја, а не само сухопарним набрајањем онога што се догодило и збило. Не поричем ни то, да заузимање за неку ствар претпоставља већ и неку меру симпатије. Непристрасност у пуној мери одржати, остаје и тако свагда само идејална мета, која се не да са свим постићи, она не искључује симпатично схватање. Наравно је дакле, да сам, проживевши у Србији толико година, предузео не само с интересом већ са правом симпатијом, да напишем историју српскога народа. Ова је историја међу тим значајна већ и са општег гледишта, више но што се то можда чини на први поглед. У средњем веку српска држава не само на истоку, но може се рећи и у осталој Европи,

умела је да извојује себи место у реду најзнатнијих и најсилнијих држава. За сјајне владе силнога Душана српско име бејаше чувено и поштовано код свију народа тадашњег образованог света. Владаоци Србије пресудно су утицали на судбину балканског полуострва, а византијска држава у основима је задрхтала под њиховим силним ударцима.

Али мину доба светлости, нестаде српске државе, па се чињаше, да је и српски народ коначно збрисан из реда осталих народа. Кад, али у најновије доба привлачи на се пажњу нашу такав појав, коме равнога не може показати историја света. Буди се један народ и уздиже се до народне самосвести после вековног робовања. Јер је без сумње један од најзанимљивијих и најпоучнијих догађаја, што — после тако дуготрајног тлачења, под којим у мало што народно биће није са свим ишчезло, тако рећи прост свет, растурен на друштвене елементе, својом снагом, без туђе помоћи, црпући одушевљење из старинских предања, нагоном родољубља одушевљен, не имајући не само најпотребнијега уређења за остварење снажнога покрета, него лишен чак и најпримитивнијих помоћних средстава — годинама продужује витешку борбу противу много надмашније силе; и што тај прост свет бива толико способан, да опет постане народ, па још да створи себи самосталну државу, која одговара модерним захтевима.

То су Срби извојевали у почетку овога века својом револуцијом, у којој су истрајали, да се томе дивити морамо. С тога они из прошлости своје могу црпсти веру у своју будућност, те с тога им је историја од општег интереса и за друге народе.

У Будим-Пешти 14 (26) новембра 1877.

Писац

ПРЕДГОВОР

Praecipuum munus annalium reor, ne virtutes sileantur, utque pravis dictis factisque ex posteritate et infamia metus sit. (Главни је задатак историје, ја мислим, то, да се врлине не прећуте, а зле речи и зла дела да стрепе од срамоте код потомства.)

Tac. Ann. lib. III. cap. 65.

Није ми намера а није ми ни задатак, да говорим о користи историје. Колико она утиче на човека и на поједине народе, на њихов морални и материјални развитак, и на њихово усавршење друштвеног живота, било би сувише говорити.

Да ли би умни прваци у појединих народа могли тако корисно и са таким успехом радити на моралном и материјалном бољитку својега народа, кад не би тако тачно познавали живот и карактер својега народа.

Сви образовани народи имају своју историју, верно огледало својега народног живота, у којој се огледа њихов културни ступањ. Оно је, тако рећи, рођено осећање свакога образованог народа, да са детињим пијететом погледа на минули живот својих отаца и предака, како би се њиховим славним делима поносио, њиховом несрећом поучио, њиховим врлинама подражавао, и њихових се мáна и погрешака клонио.

Од колике ли је важности историја као узор за будући живот појединих народа? Погледајте на велике

људе и на читаве народе, шта их је одушевљавало и соколило, да у тренуцима тешког и горког искушења, радије подносе смрт на кољу или гломачи, него да жртвују своја уверења, своју праотачку веру, научну истину, свој или своје породице образ и поштење.

Да ли их је соколила и одржала поред њихова чврста карактера и помисао, да се не би постидели од својега потомства?

Наш народ није имао, па, на жалост, још и данас нема своје праве, научно и критички написане народне историје. Историја, коју је написао заслужни архимандрит Рајић, на језику који народ наш није са свим разумевао, није допринела онолике користи, колике би било, да је српски написана.

Али је наш народ имао својих народних песама, народних предања с колена на колено, које су му на саборима и славама стотине слепих гуслара оглашивали и понављали. Јек од гусала силно је одјекнуо и дубоко је гануо срце народа и у душу му записао и удубио славну и тужну прошлост, господарство и робовање, његову моћ и силу, а у познијим вековима непрекидану, вечиту борбу са грозним непријатељем.

Тек у почетку овога века појавили су се неки писци, који се трудише, да расветле поједине периоде народног живота.

Доцније се, а на име после кобног покрета српског од године 1848, јављају словенски и несловенски страни писци, који се баве историјом српскога народа. Међу овим последњима најзнатнији су: немачки историчар и професор Ранке, француски професор Емил Пико, и Венијамин Калаји, негдашњи аустро-угарски ђенерални консул у Београду а садањи начелник одељења заједничкога министарства спољашних послова у Бечу.

Господин Калаји написао је и на крају 1876 године печатао у Будим-Пешти „Историју српскога народа“. Писац је живео више година у Београду, а пропутовао

је кроз све крајеве балканског полуострва, где Срби станују. Он је с великом пажњом а својим бистрим умом проучио све особине, мане и врлине српскога народа, те је својом научном спремом и необичним познавањем Срба и свију балканских народа стекао име и важан положај. С тога је од велике важности, шта је он о нашем народу написао.

Г. Калаји говори и пише српски, а разуме руски и многе друге словенске језике. Он је својим важним положајем и по материјалним средствима имао прилике, да изучи и употреби још непечатане листине из архиве Српског Ученог Друштва и многе приватне историјске изворе.

Ја сам за сада превео први део, или као што га г. писац у својој скромности назива уводом. Овај део, у коме г. Калаји разлаже сјајно доба српске државе, прâвâ је сјајна партија самога дела. У кратким и језгровитим оценама политике српске под Немањићима, а на име под Душаном огледа се пишчево свестрано познавање свију појединих страна нашега народног живота, и са државничким погледом изведена анализа државнога уређења и наше образованости у средњем веку. Важни утицај српске цркве, на прастарим правним обичајима основано правосудство, што се у Душановом закону огледа; војска, финанција, народна економија, баштинске свезе, одношаји друштвених редова, политичка моћ властеле и свештенства, све је то оцењено по резултатима најновијих критичких истраживања, и све је то изложено у органској целини.

Објективност г. писца, као странца, заслужује потпуно признање. Његова симпатија огледа се у његовом делу, а нарочито при оцени културног значаја Душановог законика, и у оним топлим речима, којима је писац, у свом предговору српској публици, дао израза своме поштовању, а особито свом дивљењу ономе, што је српски народ с почетка овога века извршио, и чему он не налази равнога у историји света.

Та његова симпатија није га заслепила, те да не види слабости и погрешке наше. Г. Венијамин Калаји има

за то врло оштро око и износи их на видело пером прâвога државника. Али исто тако бистри поглед овога државника с поштовањем признаје и уважава све оно, што је добро у нашем народном животу, и где што нађе, он то, као неки скупоцени бисер, ниже на златну жицу. И не само то. Господин Калаји, кад већ нађе и изнесе на видик наше мáне, труди се, да их као по све природне објасни, да их у неку руку извини. Па кад се то не да правдати, он се окреће свима другим савременим народима, па им узвикује: ко је од вас без греха, нека се први каменом баци!

Дужност ми је сад да поменем оно, што сматрам за поглавиту мáну овога иначе изврсног дела.

Пре свега имам да означим као очиту тежњу господина писца, што он, у овом свом делу, на сваком месту, где је говор о Босни, труди се да докаже, како је ова стајала под врховним господарством круне св. Стевана, и да никад није или бар за кратко време да је бивала у заједници са српском државом. Али и онда, кад, као добар мађарски патриота, заступа чисто интересе мађарске државе, да би из тога констатовао прáво и доследност политике тобожњег круга интереса (Interessen-Sphäre), и онда, велим, ма и нехотице, даје нам веома важну поуку, коју вреди запамтити. Говорећи о добу српске самосталности, сву несрећну поцепаност и неслогу српскога народа у Босни приписује тој околности, што „у том периоду бејаше тамо у Босни непрестано надмоћнији католицизам, а по том и утицај мађарски“ Писац, на жалост, овде престаје бити објективан, он не кори ову нашу мáну, већ има пред очима само интересе, који су из тих српских мáна добро дошли мађарској држави. Али хвала му и на томе, што у исто време изриче писац жалосну истину, да су католицизам, а по њему и утицај мађарски, они зли чиниоци, који одрођавају, разједињавају најрођенију браћу, и од браће граде крвне непријатеље.

I

Стање илирско-трачког полуострва за време досељења српскога народа

Оне југо-источне земље европске, које се од Дунава и Саве к југу, а између црног, јадранског и егејског мора, шире, и које су под именом илирско-трачког, данас пак много више под именом балканског полуострва познате, играју у историји, још од најстаријих времена па до наших дана, важну улогу.

На овом је земљишту основао Филип II македонску државу, од овуд се подигао син му Александар Велики да свет покори. Ово је полуострво позније постало средиштем византијској држави, оно је и данас језгра османском господарству у Европи.

У историји овога полуострва за две тисуће година проноси се слава Александра Великог, Константина и Мухамеда II. Поред ових одличних историјских лица налазимо Пирха, смелога краља од Епира, Симеуна, моћнога цара бугарског, силнога Душана, цара српског, Скендербега, непобедног господара арбанашког, — личности, које се као сјајни метеори јављају на илирско-трачком полуострву и које пресудно утичу на судбину ових земаља.

Нема земље у Европи, која је била позорница толиких пресудних промена, таквих вековних хаотичних преображаја, као што је било ово балканско полуострво. Осим непрекидног образовања нових држава, које тако рећи једна на другу нагрћу; много више привлаче нашу пажњу на се она непрекидна етнографска гомилања и преврати, што се или не опажају или се насилно свршују, и који се зби-

вају час неприметно час бурно силовито, обухватајући веће или мање гомиле народа, и то често независно од политичких међа и установа, а који управо ни до наших дана нису коначно престали.

На целој земљиној кугли мучно је наћи област исте величине, на којој су толики и тако разни народи краће или дуже времена становали. Неки народи као вихар проује, за собом ни трага не оставе. Други се опет мирно и неприметно настане, тако, да и најмарљивији историјски испитач једва нагађа време њихова доласка. Часом се опет јавља неки народ, оснива силну државу, па по том га са свим нестане, само што своје име позајмљује побеђенима, који за тим настављају од несталих освајача наслеђену мисију. Кад што налазимо у овим земљама јако насељене државе у најлепшем цвету; час опет лежи све у развалинама, и оне до скора култивисане покрајине падају готово у старо дивљаштво. И такав се појав често понавља у историјским периодима.

Али и код најразличнијих народа, који су се на овом полуострву стално настанили, и који су створили уређене државе, опажа се тежња, да уједине све области, што чине стварну целину балканског полуострва. Да све потпуно уједине, само су Византинци и Османи успели, и то први само за кратко време. Супротне струје, које се од времена на време јављају, па се кад што и јако осиле, разлабаве и паралишу централну владу. Ове средобежне и средотежне тежње, што у једно исто време раде, у балканским су земљама на сваки начин један од најчудноватијих историјских појава, који се и данас онако исто опажати могу, као и пре толико векова.

За време Иродота налазимо, да на балканском полуострву живе многобројна племена трачко-илирских народа. И ови се могу, као и већина данашњих европских становника сматрати као огранак — можда као прво одвојени огранак — аријске народне породице. Вероватно је, да су Трако-Илири дошли са јерменског висоравна, овога пра-

станишта свију Аријеваца, у југо-источне крајеве Европе. Да ли су они овде нашли још старије становнике, и од које су расе ови били, то се не зна. Ми замишљамо Трако-Илире као праседеоце балканског полуострва. Ова група народа била је опет на два главна огранка подељена: на Трачане и на Илире. Трачани су држали источне крајеве, — данашњу Бугарску, Македонију, а можда и Тесалију; а Илири западне крајеве полуострва, — Арбанашку, Далмацију, Босну и т. д. И у данашње доба ове су области на сличан начин подељене између словенских племена: Бугара и Србо-Хрвата, само јужне покрајине чине у овом изузетак.

Није наш задатак, да се овде опширније бавимо са Трако-Илирима, толико само помињемо, да су непрекидни унутрашњи раздори ово племе на више мањих држава поцепали, најпосле га тако ослабили, да се већ није могло успешно опирати потоњим освајачима, те га је са светске позорнице са свим нестало. Само се данашњи Арбанаси могу сматрати за потомке оних праседелаца балканског полуострва, а тако и Македонски Власи, који су постали из смесе Трачана и Римљана, и који су претци данашњим становницима Румуније, — Румунима или Власима.

Већ су Келти у III веку пре Хр., у свом пролазу са истока на запад, поплавили један део овога полуострва, и установили државу, која је за мало трајала, али су урођена племена грозно угњетавали и таманили. После једнога столећа германски су Бастарни опустили балканске земље.

На скоро се за тим и Римљани појавише на једном крају полуострва, али су тек после дуге и крваве борбе своје господарство основали. У римско доба јавља се назив Мезије, што је испрва био назив само једне провинције, а позније, као географски појам, обухватао је већи део северних области балканскога полуострва.

За тим је трачко-илирско полуострво остало у власти Римљана, а при деоби римске државе припало је источној царевини.

На измаку III века после Христа Римљани су приморани били, да тако големим жртвама освојену Дакију напусте, и да се са свим повуку на десну обалу Дунава. Од тога доба, било да је уплив 166-годишњег римског господарства изазвао покрете у самој Дакији и у суседним северно-источним крајевима; било, што је неодољива струја сеобе народа већ отпочела; тек је извесно, да је после одступања Римљана балканско полуострво изложено било поплавама варварских гомила. Готи и Карпи (ови су јамачно били Словени) већ су у II и III веку после Хр. пустошили трачко-илирско полуострво. Са њима бејаше мноштво других народа, које савремени писци називају општим именом Сармати. У том на скоро отпоче права сеоба народа. Визи-Готи, Хуни, источни Готи, а уз ове су још многа друга племена у накрст projурила кроз балканске земље у току IV и V века. Историци тврде, да се први самостални упад Словена догодио 493 год. И по том прилично се раширило мишљење, да се Словени нису пре 500-е године појавили на балканском полуострву. Заиста тек у ово доба налазимо први пут називе Словени и Анти, (видећемо да су то називи разних огранака једнога истога стабла) и да византијски писци од тога доба све чешће спомињу она периодична пустошења, што чине словенска племена, која често допиру до Цариграда, Солуна, па чак и до Јеладе.

Међу тим новија испитивања износе много поузданије оно мишљење, да је још и пре овога доба било словенских насеобина на балканском полуострву. А посве је вероватно, да је било и словенских племена у гомилама оних варвара за које рекосмо, да су после одступања Римљана из Дакије упадали у трако-илирско полуострво. Ови варвари, по што их римски цареви победише, населише се у гомилама по опустелим областима балканског полуострва. Пређе поменути Карпи јамачно су били Словени; но уз ове долазе по свој прилици још многа од оних племена, која римски и византијски писци називају Сарматима.

Судећи по старијим називима места и по другим околностима, може се готово поуздано узети, да је балканско полуострво у разним приликама, већ од краја III века неприметно добијало многе словенске становнике, не путем освајања, већ кад што насилним пресељењем, а ови се Словени за тим нешто измешали са остатцима староседелаца, а нешто су сачували своју народност. И отуда се даје тумачити што се н. пр. потоњи освојачи, финско турски Бугари, сразмерно за кратко време пословенише.

Словени дакле нису праседеоци балканског полуострва. Они се тамо доселише, само што су први пут неприметно дошли, или поводом замашних насељавања, што су цареви предузимали. Кад оно разна словенска племена почеше да у самосталним гомилама узнемирују ове крајеве источне царевине, тад је она већ имала многобројне мирне словенске становнике.

Трајне борбе и пустошења знатно умалише број становника на балканском полуострву. Остатака Трако-Илира или нестаде, или су их у планине потисли. Тек у позније доба налазимо овде онде оазе Келта и Гота, али доцније и ових са свим нестаде. Образованост, благостање и радиност тражише заклона по варошима и по утврђеним местима, — ова су места била за тим крајна склоништа Јелинству, а на западу Романству. У таквим приликама на ново населише ове пределе вредни Словени, који су обрађивали земљу, а наравно да су хватали и све веће просторе, и у течају векова неприметно се пословенише остатци староседелаца, који су у њиховој околини живели.

Јер је ван сваке сумње, да ни стопу земље нису освојила она словенска племена, која су са тако великом силом упадала у ово полуострво у течају V, VI и VII века. Ове пустошне ордије или се на скоро за тим назад повукоше са големом пљачком, или их римске легије коначно распудише, а које су преостале, оне се населише као државни поданици. Са свим је природно, да је ова потчињеност била посве лабава. Поред слабости централне власти биле су

на дневном реду непрестане побуне у свима крајевима византијске државе, те тако су и они одомаћени Словени кад што уживали већу или мању независност; а често су понављали праве ратове са царским легијама. Али и то стоји, да Словени нису стално освојили ни једну област на балканском полуострву силом оружја, нити су одмах по сеоби својој основали независне државе силом освајања.

Хрвати и Срби, који се појавише у првој половини VII-а века на међама источне царевине, такође нису оружјем у руци отели од византијског цара земљиште, на ком се настанише, већ се управо на царев позив онамо доселише. Дакле поред свију оних честих а кад што и огромних напада, што су Словени управљали противу византијске државе од потоњих година V века, ти њихови напади немају тип освајања, већ су били управо скитничка пљачкања. Они се по том настанише и раширише само поступно, или што се онамо доселише, или просто што су тамо заостали. Тако се дакле збило, те су позније поникле разне словенске државе, и ако у своме зачетку нису основане биле на темељу насилног освајања. Позније су се повећале оне, које већ постоје и ојачале словенске државе наравно и освајањем. А сада прелазимо описивању оних прилика, које су претходиле и изазвале сеобу Срба.

Године 610-е ступио је Ираклије на престо византијских царева, по што је с овога потиснуо крволока и омраженог цара Фоку, који својом осмогодишњом чемерном владом у мало што није упропастио државу.

Осим Словена, који су у другој половини VI века поново и веома грозно пустошили области балканског полуострва, па се чак и у Пелопонезу угнездили, појавио се при крају Јустинијанове владавине још и други народ на ушћима Дунава, ширећи пред собом страх и трепет. То бејаху Авари, који су насртали на области византијске царевине око 575 године. У то доба уплели се беху византијски цареви у дуготрајне борбе са силним владарима Персије, који су из основа потресли царевину. Толиким и тако страшним не-

пријатељима нападнути цареви куповали су често големим новцем нестално и непоуздано пријатељство овога или онога варварског народа, е да би бар с те стране нешто о безбедили држави мир, те да сву силу своју прикупе противу Персијанаца. И заиста видимо, где се Авари и Словени често међу собом боре, а све у корист лукаве византијске политике. Али све то није сметало, да ови народи касније посебице или у задрузи нападају на области царевине, убијајући и робећи од једнога до другога краја.

Јустинијанови наследници Тиберије и Маврикије били су истина немоћни, да таква засебна пустошења отклоне, али су се бар противу Персијанаца са неким успехом борили.

Међу тим је самовољна и махнита Фокина владавина довела царевину до крајње материјалне и моралне пропасти. Мисир и Африка, ове две велике провинције, оцепише се од државе. Европској области, која је од пустоши Словена и Авара тешко пострадала, грозила је опасност од новијих напада; азијске области, оставши без заштите, падоше у руке грабљивим Персијанцима. Не бејаше више војске, која је некада бранила царевину. Помреше ветерани, а новије чете нису моле да замене старе легије, ни по броју ни по ратничкој вештини. Државна ризница бејаше празна, а коначно исцеђене провинције нису могле приносити нове жртве. У таквим приликама чињаше се, да је неизбежан распад царевине.

Ираклије поново је спасао државу. Уложивши сву снагу своју, не штедећи црквено благо, још је и свештенство побудио, да добровољно жртвује своје драгоцености отаџбини у крајњој опасности, трудио се, да од европских варвара мир откупи, а међу тим је војску организовао.

Доста је година минуло, док се савез с Аварима склопио. По овоме Авари се бејаху обвезали, да бране државу од словенских напада, не само на балканском полуострву већ и на северозападној међи. За тим је Ираклије 622 године отпочео већ одавно смишљену војну противу Персијанаца. Не спада у обим овога дела, да ма и најкраћим

потезима опишемо ову заиста важну војну, која је уништењем персијске државе показала сјајан успех у шестогодишњој борби.

За наш задатак много је важнија околност, што су Авари, док се Ираклије у Азији борио, погазили мир, и уједињени са многобројним словенским племенима, 626 године напали и опсели и сам Цариград. Али се сила нападача разбила о тврде градске зидове, а још више о срчани и јуначки отпор грађана. И по што је грчка флота гомиле лаких словенских чунова уништила, мораше Авари и Словени да одступе. Тако се спасао Цариград од велике опасности, а овај је догађај оменуо Ираклија, да Аварима више не верује.

Победилац Персијанаца, на челу таке победама увенчане војске, није морао више зазирати, да ће се подунавски Словени или Авари скоро осмелити да понове нападе. Нема сумње, да би овај енергични цар потпуно сломио силу варвара, да је потоње године свога живота могао на миру проживети.

Међу тим је баш у 622 години, кад је Ираклије започео своју победну војну противу Персијанаца, настала веома замашна промена на далеком истоку, обртна тачка у преображају свију источних прилика. Бејаше то година Хеџире, или година Мухамедовог бегства. Нова наука, коју проповедаше арапски реформатор, брзо се ширила по свој Арапској и по суседним земљама. А по смрти пророка, дакле од 632 године, почеше његови везири да силом и мачем шире нову науку. Прво су на пограничне области византијске државе тако успешно напали, да се Ираклије није више сумњао, да му од те стране грози највећа опасност.

У исто се доба диже многобројно племе из своје северне постојбине и крену се на југ, северозападним међама византијске државе. Бејаше то племе словенско, Хрвати, који су тражили нову постојбину, као што су чинили и други народи за време великих сеоба. У таким приликама, предвиђајући велику војну у најближем времену, био је примсран Ираклије, да сву војску своју на најисточнијем крају

своје државе прикупи, па је брижно погледао на немирне и непоуздане Аваре. Они су у то доба владали не само великом угарском низијом и Панонијом, већ су чак у Далмацију и Босну продирали. У таким околностима врло је вероватно, да се Ираклије зарадовао доласку Хрвата, који су тражили нову постојбину, и да их је употребио, да обуздају Аваре у њиховој тежњи за ширењем. По свој прилици тако се и збило, да су у то доба Хрвати молили цара, да им означи место, где би се настанили; с друге пак стране, да је цар њима та места не само радо уступио, већ је Хрвате баш позвао, да преко Саве пређу, и да заузму оне пределе, што су Авари поседи били. Хрвати су заиста напали и разбили Аваре, а по том су се населили на северо-западном крају виназтијске царевине.

После неколико година за Хрватима дошли су Срби, њихови блиски племенски рођаци, који су на исти начин добили земљиште, где се и данас налазе.

Таква замашна насељења Словена и других народа на земљишту византијске царевине свакојако веома знатно карактеришу политику потоњих римских и византијских владалаца. У кратким потезима обележили смо ону неизбежну потребу, која је створила основу новој политици. Опустели крајеви требаше нове становнике, а таки се могоше наћи само у гомилама варвара, који се од времена на време јављаху на међама државе. Мимо то, малаксала држава већ је од више година принуђена била, да своју свуколику војну снагу употреби у одбрану источних провинција. А то је опет могла само тако постићи, завађајући ове варваре и дражећи их да се међу собом кољу. У том је опет влада најпоузданије успевала, насељавајући једно или друго варварско племе у покрајинама дуж државних међа. Али се овде и опет рађа питање, да ли се византијска влада овим замашним насељивањима таквих ратоборних народа забринула за целину и опстанак државе? Чини се, да тога није било. Северни варвари нису на то ишли да освајају, већ просто да пљачкају, и да што веће ратне намете узимају. И у оно доба

чинило се, да су ови напади мање опасни, но напади персијских и арапских организованих сила, које су смерале на освајање и стварање великих држава. Одатле прећаше дакле најозбиљнија опасност византијској држави. Што се тиче варвара, који су без икаквог државног строја живели и гомилу ратника представљали, с правом се надала византијска влада, да ће се ови дошљаци по свом насељењу, као државни поданици под управом византијских чиновника, било примањем Хришћанства, или у додиру са остатцима староседелаца, мало по мало у Грке прелити, и да ће тако по времену из њих поникнути елеменат компактнога народа. Та нада, као што рекосмо, према тадашњим приликама била је потпуно оправдана. Међу тим је историјски развитак допринео, те је та нада постала илузорна, и она политика, која је у своје време била потпуно оправдана, имала је у будућности најопасније последице за судбину византијске државе.

II

Од досељења српскога народа до оснивања краљевства

Хрвати и Срби су врло сродни огранци велике народне породице аријских Словена.

Густа тама покрива стару повесницу словенских народа. Најстарији, а уз то врло непоуздани и непотпуни извори, показују нам Словене већ као становнике североисточних земаља европских. При свем том чини се, да су се и Словени, као и сви остали чланови групе индоевропских народа, доселили из Азије, а на име са јерменске висоравни у низије данашње Русије, где су староседеоце, финске народе, или покорили или ка северу потисли. Доба тога досељења не може се ни приближно одредити; али је вероватно, да су Словени своје азијско праседиште оставили тек по одласку осталих индо-европских народа.

У старијим историјским изворима имају Словени четири разна назива. У римских и грчких историка и хроничара средњега века налазимо их под називима: Словени, Анти, Срби (Spori) и Винди или Венди. Не можемо се сада још упуштати у историјско-филолошко испитивање ових назива. Нека буде довољно речено, да су се, по испитивањима најбољих словенских научника, сви словенски народи у прастаро доба по свој прилици називали Срби (Срб), а Словени и Анти била су само имена оба главна огранка ове велике народне породице. У почетку средњега века, кад већ бејаше тачнијих и потпунијих података, пробудила су особиту пажњу Европе она словенска племена, која су на запад продирала Тако се по том збило, да је оно негда опште име Срб забачено, назива Анти коначно нестало, а да се име Словени, као општи назив укупне народне породице, све више и више употребљавало. Старо име Срб само су два словенска племена очувала: становници данашње Србије на балканском полуострву и незнатни остатци лужичких Словена у Саксонији. Име Винда или Венда, које се очувало код једног словенског народа у Аустрији, биће име којим су у најстарије доба страни, можда германски, народи називали Словене.

Поред ових општих назива одавно се налазе безбројна племенска имена, којима се називаху разни словенски народи. Шафарик набраја скоро двеста словенских племена, од којих свако има своје особито име.

Европску праотаџбину Словена ваља тражити с оне стране Карпата, у источној Пољској и у данашњој средњој и западној Русији, на обалама Дњестра и Дњепра до Волге. Од овуд се кретаху од времена на време небројене гомиле разних словенских племена, час мирно, час са оружјем у руци продирући, док најпосле не заузеше и населише на југозападу Европе све оне земље, где Словене сада налазимо. Тако се они раширише од балтијског до јадранскога мора, до Архипелага и црнога мора, а на југоистоку између Волге и Урала до кримскога полуострва.

Готово нема сумње, да су сва она словенска племена, која помиње историја и за која данас знамо, пореклом од једног истога прастабла, и да су некада говорила једним истим језиком. Али се у историјским периодима већ опажају стварне разлике код појединих словенских племена нарочито у њиховом говору. Лучење дакле збило се јамачно тако давно, да се већ не може сазнати кад се то збило, као што се не зна ни доба, кад се те промене догодише.

Свакојако заслужује особиту пажњу разлика појединих словенских језика међу собом и разлика других језика, који су једног истог порекла. Тако се може на прилику тачно распознати време, кад су се развили тако звани латински или романски језици, а тако се исто могу доказати различни елементи, из чије су смесе ови језици постали. Уз неке модификације важи то исто и за германске и скадинавске језике. Али таких промена, таког преображаја не ћемо наћи код словенских језика. Корени речи у свима данашњим словенским језицима, са незнатним изузетцима, једни су исти, а то јасно доказује, да су сви ови језици од једног истога прајезика постали, без смесе са којим туђим језиком. Али што се тиче конструкције ових језика, ту се опажају такве разлике, које су на први поглед мало важне, но које су од већег значаја, кад их боље испитамо; јер су ове разлике одржале особину појединих словенских језика и онда, кад је н. пр. неко племе више година политички потчињено било другом племену. Истина је до душе, да су од оних племена словенских, која се појавише у почетку средњега века, многа коначно пропала, или се у друга прелила; али је и то вероватно, да се оним посебним именима, под којима Словене налазимо, није означавало исто толико племена са разним језицима, већ да су то већином позајмљена имена од топографских прилика пређашњих станишта, на којима су ова племена живела. Али је она разлика, коју сад међу Словенима опажамо, у опште и у целини, без сумње постајала још у оно доба, кад су се они у западној Европи први пут појавили. У течају векова показале су се до душе

неке промене у појединим језицима, а постоје још и данас у појединим групама облици речи, који се међу собом не слажу; али главне разлике, које би могле назвати типске, остале су непромењене од V века све до наших дана. Отуда долази, да је сродство словенских језика то ближе то даље, него што је на прилику сродство међу романским или германским језицима. По етимологији и граматици тако су међу собом блиски, да изгледају готово као дијалекти; али се много више разилазе по својој способности за амалгамисање. Оно трајно индивидуално осећање, које се код свију словенских племена огледа, што се не мења ни у додиру са њиховим најближим сродним племенима, где би сливање било посве природно, и које се до данас одржало у својој првашњој особини, то осећање није поникло из политичких или историјских разлога, већ много пре из оне, ако се сме рећи, хемијско-физиолошке особине словенских језика.

Није задатак овога дела, да дубље испитује у чему ови словенски језици међу собом одступају. Ми се можемо бавити само са већ утврђеним резултатима. Поменуте су разлике најудесније, да се по њима поделе Словени у извесне и јасне групе. А у том се држимо назора познатог чешког научника Добровског, с којим се у главноме слаже и славни Шафарик. Према томе могу се Словени сада поделити на две главне групе, на југозападну и на западну, у колико се у језицима једне исте групе очито огледа заједнички карактер.

У југозападну групу долазе: *Руси, Бугари, Срби, Хрвати, и Словенци или Венди* (у Корушкој и Крајинској); у западну: *Пољаци* са својим огранцима, *Чеси, Моравци, Словаци* (у Угарској), и најзад *Лужички Словени* или *Срби* у Саксонској *, и т д.

* И ово класификовање показује, да су балкански Срби поред једнаког имена удаљенији од саксонских Срба, но од других словенских племена, и да по том не треба ова два српска племена једно с другим мешати.

У југозападну групу словенске народне породице спадају дакле и *Срби* и *Хрвати*, који су у половини VII века преко Саве прешли и настанили се на балканском полуострву или у *Илирикуму*, * у оним земљама, где се још и данас налазе.

Ови Хрвати и Срби, као што видесмо, оставише између 630—640 год. после Хр. своју праотаџбину и преселише се у Илирикум. Константин Порфирогенит поуздано говори, да је праотаџбина оба ова сродна народа била у пределима северно од Карпата. Овде су некад постајале две велике државе: Belochorvatia и Beloserbia т. ј. *Бела Хрватска* и *Бела Србија*. Порфирогенит помиње даље, да су Срби своју постојбину називали Бојка и да су обе те државе биле у суседству са Франдима. Из ове последње околности и због имена Бојка многи су изводили, да је Бела Србија истоветна била са данашњом Чешком или да је ова била део Беле Србије. Вероватније је Шафариково мишљење, по коме је Бела Србија одиста била северно од Карпата, но више ка истоку, и да се ширила на простору данашње западне Русије и источне Пољске.

Важно је ово разликовање да би се тачније определило порекло и сродство Срба: али се нас то овде слабо тиче. Толико стоји (и тиме се можемо задовољити), да су се Срби доселили с оне стране Карпата, можда са обала Висле, у своју данашњу постојбину.

Што се тиче доба кад се доселише, и о том има разних назора. Но у овом погледу мало се разилазе историчари, само за неколико година. Да не би поново казивали и стварали нове комбинације, биће најближе истини, ако ставимо сеобу Срба и Хрвата између 630 и 640 године; јер је извесно, да се ова сеоба није збила ни раније ни доцније. Али је ван сваке сумње да се Хрвати раније доселише него Срби.

* А осим тога наравно и с ове стране Саве у данашњој Хрватској и Славонији.

Једно, што су ова два племена у најтешњем сродству, а друго, што су као први суседи у новој као и у старој постојбини често делили исту судбину, нужно је да у кратко проговоримо и о досељењу Хрвата а и о оним пределима, где су се настанили.

Без сумње ваља тражити узроке у таласању валова, што је изазвала бура сеобе народа, који су приморали Хрвате, да око 630 год. напусте своју праотаџбину, и да се крену на југ. Њиховом доласку у Панонију зарадовала се Византија, јер се веома забринула централна државна управа због пустошења, што су у то доба починили Авари у Илирикуму, Далмацији и у пределима међу Дравом и Савом. Константин Порфирогенит не помиње до душе, да је цар Ираклије позвао у помоћ Хрвате противу Авара; али је већ из поменутих навода вероватно, да су Хрвати, поводом такога позива, прешли преко границе. Предвођени од пет кнезова (петоро браће) и две сестре, уђоше Хрвати у северни крај данашње Босне и Далмације, нападоше Аваре и после дуге борбе сломише их или потчинише. У тако освоеним областима одмах се населише Хрвати и тако се чини, да су испрва признавали врховну власт византијских царева. Њихови владари брзо примише јамачно аварску титулу „Ба-На скоро за тим крене се опет један део Хрвата к северу и заузме данашњу Хрватску и један део Војничке Крајине и учини се доста независним од своје јужне браће. Овај раздвој ослабио је отпорну моћ Хрвата, и олакшао је њиховим моћнијим суседима Франциma, Млечанима, а позније и Мађарима, да их покоре. Судбина овог северног огранка хрватског народа овде се нас више не тиче. Још ћемо само напоменути седишта њихових јужних рођака, те да за тим пређемо одмах на Србе.

И ако се не могу тачно определити области, које су Хрвати при свом доласку и насељењу заузели, то се ипак може са великом вероватношћу изводити из оних имена, што их је забележио Константин Порфирогенит, да су Хрвати заузели земљиште данашње оточке и слуњске пуков-

није, даље северозападни крај Босне (што се и данас назива Турска Хрватска), и Далмацију од севера на југ до Сплета.

По том бејаху међе њиховој новој постојбини на северу Сава, а од ове реке ишла је међа упоредо са Уном право до мора; на западу јадранско море, на југу ушће реке Цетине и даље до имоскога језера; на југоистоку од истога језера бејаху међе планине до извора реке Врбаса, а најпосле на истоку сама река Врбас. Главна им места бејаху: Биоград (данашња Zara Vechia или Стари Задар) на морској обали, и Бихаћ (у северној Босни). Ове границе некадашње хрватске државе као таке наравно данас не постоје. Њихова је постојбина раздељена између хрватске Војничке Крајине, Далмације и Босне. И гле, и ако се одмах, по доласку Хрвата, сродно српско племе на јужно-источним међама хрватским свуда настанило, и ако су оба народа више од хиљаде година заједно живела и једнаку судбину делила, опет и данас још падају у очи пажљивом посматрачу ове обележене границе, ако не као географске или политичке, а оно бар као етнографске, у народним обичајима и у религиозним односима.

А сада прелазимо на Србе.

Тек што прође неколико година после сеобе Хрвата, а један се део Срба подиже из Беле Србије, и упути се трагом Хрвата на југ. Вођ им бејаше један и то млађи од њихова два господара у старој постојбини. И овај је део Срба доспео до граница византијске државе, молећи цара Ираклија, да га прими. Цар им одреди јужнозападни котар у солунској области, где да се настане, у околини данашње варошице Србице. Али ова нова постојбина не беше по вољи српским насељеницима. За што? О томе не помиње Константин. На скоро за тим молише цара за допуштење, да се опет одселе. Ираклије им то одобри. Али је један део јамачно тамо заостао, и од овога можда остатка добила је своје име варошица Србица. Но је могуће, да је ово име од другог неког словенског народа добила, јер смо

видели, да су се Словени још у најстарије доба у овим пределима византијске државе населили, а можда су више пута по овим крајевима пустошећи лутали. У свом повратку Срби су преко Дунава прешли, али се опет зажеле вратити на балканско полуострво, и посредовањем тадашњега грчког заповедника у Београду добише од Ираклија нова седишта на истоку и на југу од оних области, што су Хрвати држали. Због аварских пустошења ранији су становници тих предела скоро сви истребљени. У толико се лакше и без препона Срби настанише, и на скоро створише више мањих кнежевина. Ове су кнежевине, као што ћемо видети, за дуго играле мање или више самосталне улоге у српској историји, и не један пут се међу собом огорчено борише. Међу тим су становници ових српских кнежевина били по своме пореклу и говору у свему један исти народ. И то је без сумње један од најсвојственијих појава, што је васколики српски елеменат балканског полуострва и у најбољим приликама сразмерно само за кратко време створио једноставну на уједињењу свију српских области основану државу. Изнова је настало разједињење. Па и данас налазимо у Срба с оне стране Саве, и ако не као израз свесног политичког правца, а оно свакојако и у самој ствари три тачке, које к себи привлаче, а на име: праву Србију, за тим Босну и најпосле Црну Гору с Херцеговином. Ова тежња, да се око оне три тачке концентришу, појављује се тако исто у времену самога насељавања, као и у току целокупне српске историје, — а то је значајан факат, који без сумње има великог интереса за прошлост, али који не мање заслужује пажње и с погледом на будућност.

Области што их заузеше Срби, као што се већ види из онога што рекосмо, бејаху одвојене од хрватскога земљишта на северу и западу рекама Савом и Врбасом. Од извора Врбаса, правцем на имоско језеро, до ушћа Цетине, дуж јадранског мора, допираше српска државина. Од овуд па до Бара бејаше граница јадранско море.

На јадранском приморју бејаху већ онда у цвету градови, неки под врховном влашћу Млетака, други као самосталне републике, а неки се покораваху Византији. Али и ако се ови градови позније поступно пословенише, то и опет нису дошли под господарство Срба ни Хрвата. Од Бара duж скадарскога језера на југоисток до српске Мораве простираху се земље, што су Срби заузели; на истоку јамачно их одвајаше Ибар и Морава од оних Словена, који су, као што знамо, већ у оно доба у данашњој Бугарској становали, а позније су названи Бугари. — Највише се мењала граница на истоку, јер се на тој страни на скоро помешала два сродна племена (Срби и Бугари), ма да се и данас њихове разнолике карактерне црте распознају. Прави чисто српски елеменат ни данас се не простире свуда до источних граница Србије, по томе праву етнографску границу између Срба и Бугара од прилике чини Морава, и ако се сада Бугари у тим крајевима све више у Србе претапају.

По том је у новој постојбини Срба била и данашња Босна, осим северозападног краја, који се још и сада зове Турска Хрватска, а у оно доба била је у рукама хрватскога племена, за тим највећи део Херцеговине, јужна Далмација, цела Црна Гора, северна Арбанија, Стара Србија, или цео ново-пазарски пашалук, и северни окрузи призренскога пашалука; најпосле данашња Србија, осим оних округа преко Мораве.

На овоме земљишту налазимо и данас балканске Србе. Границе њиховог ширења нису се мењале у течају векова, но само је у политичком обзиру настала модификација. Један део негдашњих српских земаља (Далмација) спојен је с Аустријом; из другог опет дела поникла је потпуно самостална Црна Гора, а на северозападу постала је држава Србија; али је највећи део остао под непосредним господарством Порте. Од старих обласних назива задржала се до данас само два: Босна и Србија, други се називи изгу-

бише, или су преиначени, а остале области, добивши нов облик, познате су сада под другим именима.

Све се српско земљиште одмах после насељења распало на многе више или мање независне кнежевине, или право рећи, сама сеоба је створила облике таких самосталних провинција. Грчки писци и српски хроничари разликују *шест* знатнијих провинција, и то: *праву Србију*, за тим *Босну*, *Травунију* или *Конавље*, *Захумље*, *Неретву* или *Поганију*, и *Зету* или *Дукљу* (Диоклију), која је захватала тако звану *српску Далмацију*. Из познатих података, као и по томе, што су ове провинције међу собом биле час у пријатељству час у непријатељству, но свакад у најтешњем односу, па се с тога и њихове међе непрестано мењаху, веома је мучно тачно определити простор свакој посебној области. У осталом и ова кад што привидна независност не бејаше дуга века, позније се већи део ових кнежевина спојио у једноставну српску државу под господарством Немањића.

Од именованих провинција најјужнија беше *Зета* или *Дукља*. Назив је Дукља од града Диоклије, роднога места цара Дукљана (Diocletianus). Развалине тога знатнога града виде се и данас на југоисточној међи Црне Горе, у околини варошице Подгорице. Зета се простирала од ушћа Дрима и Бојане дуж приморја до Котора; она је обухватала највећи део данашње Црне Горе, а граничила је на југу Скадром, а на истоку правом Србијом. Ова је област играла веома важну улогу у српској историји. Отуда је пореклом владалачка лоза Немањића, који су свеколико српско земљиште у једну велику државу ујединили, и под чијим је господарством доспела Србија до врхунца своје моћи. Веома је значајно, што је Зета или Дукља била и остала у позниja времена последње и једино утециште српске независности. Овде се развила Црна Гора, која је умела до данас да очува своју независност, уз пркос надмоћи турској, којој су сви јужни Словени подлегли, ово мајушно кршно гнездо стално је одрицало давање данка.

Од Котора до Дубровника простирала се *Травунија* или *Конавље.* На јужноме крају данашње Херцеговине била је ова мала кнежевина од прилике у оном крају, коме је средиште варош *Требиње.* По том је граничила на југу Зетом, а на истоку правом Србијом.

Приморје од Дубровника до залива стонског (Stagno) зваше се *Захумље.* Отуда на север повлачила се међа јамачно до Неретве, а до оних планина, које су делиле тадању Хрватску од Србије. И ова је кнежевина захватала део Херцеговине, и то онај део, где данас леже вароши *Гацко* и *Невесиње.* Можда је овамо спадао и најсевернији крај Црне Горе. Та је област такођер допирала на истоку до праве Србије.

Неретва или *Поганија* простирала се дуж приморја од залива стонског до ушћа Цетине. Један део ове кнежевине беше висораван од Думна, што је допирао до хрватске области Лијевна, бејаше дакле најсевернији котар данашње Херцеговине. Неретви су припадала и многа острва. Становници ове области, Неретљани или Погани, као што их називаху остали Срби, што за дуго не хтеше примити Хришћанство, живели су вековима у најнеограниченијој независности. Као веома одважни гусари посташе страшило на мору, па су често побеђивали и Млечане. По својим разбојничким нагонима они су и на копну често пустошили и Захумље и Травунију.

Права Србија лежала је источно од Зете, Травуније и Захумља, и заузимала је данашње југоисточне срезове Босне, за тим Стару и данашњу Србију до Ибра и Мораве. Од свију српских провинција заузимала је највећи простор, јер је испрва и Босна, као што се чини, била део Србије. Али се Босна на скоро одвоји, и док су остâли српски крајеви стално били уједињени, Босна се све већма одвајала од ове заједнице, и она долази у историји час као независна држава, час као васал угарске круне; само се за неко време прелазно једини са Србијом. Стара Босна налази се од прилике у истим међама као и данашња, осим северозападног краја, за који већ знамо, куд је припадао.

Осим ових шест већих помињу хроничари још и више мањих области, које су кад што бивале чувене. Поменућемо овде само жупанију Расу или Рашку, која је управо Србији припадала, али је међу тим имала особиту важност, што је Немања овде основао средиште, око којега је прикупио српске земље, и што су Мађари и Немци по тој области назвали Србе „Рајцима“ и „Рацима“ (Raitzen и Ráczok).

За историју српскога народа у првом веку, по што се настанио, имамо само мало и непоузданих гласова. Из причања „у пурпуру рођеног“ Константина толико се дознаје, да су осим Неретљана, који осташе верни својој прастарој незнабожачкој вери, Срби и Хрвати после свога настанка наскоро примили Хришћанство. У веру их преобраћаше свештеници, које је Ираклије из Рима позвао. Могуће је, да су досељеници Срби и Хрвати примили Хришћанство поглавито по захтеву Византије, не хтевши се противити оној сили, којој су имали да захвале на новој постојбини, и чију су врховну власт још онда јамачно својевољно признавали. Да се овим првим преобраћајем Хришћанство није дубоко укоренило код Срба и Хрвата доказује факат, што је византијска влада после неколико векова нашла за нужно, да их поново преобраћа. Као што се чини, није се хришћанска вера ни у једном случају силом ширила; а што су се Срби и Хрвати у вери колебали, то се може приписати пре њиховом индиферентизму и њиховим политичким установама, него некој великој оданости према својој незнабожачкој вери. Али се морају свагда изузети Неретљани, за које смо рекли, да се задуго нису хтели приклонити новој вери, која им је из Рима и Византије приглашивана.

У периоду после настанка не налазимо код Срба чврсту и једноставну државу, по што и сами за дуго нису одрицали своју зависност од Византије. Па опет ове нове српске кнежевине нису сатављале непосредну провинцију царства. Власт византијских царева, на име у оним од државног средишта удаљеним областима, бејаше у то доба

тако пала, да су се ови цареви често и са номиналним признавањем своје врховне власти задовољили. А то испрва нису ни Срби одрицали. Да је то тако било, вероватно је и по томе, што Срби нису одмах по своме настанку основали једноставну државу.

У примитивним политичким одношајима Срба и у њиховом унутрашњем животу ласно се распознаје уплив општег словенског духа. У породичној заједници, на којој је од искона основано словенско друштво, чији се трагови особито у Срба и данас опажају, као и у општинској заједници, из које се развио и политички организам, свуд се на први поглед огледа власт старешине. Па и поглавари појединих племена, жупани, имају без сумње да благодаре за свој постанак том начелу. И то је извесно, да су жупани, поглавари разних мањих области, међу собом у потпуној независности владали, и да међу њима није никаква свеза постајала, по којој би се могли сматрати као извршни органи заједничког државвог организма. Али је и над овим жупанима, јамачно као најстарији међу њима стајао велики жупан, који је лично и по околностима имао то већу то мању власт. Жупани или кнезови били су по свој прилици само лично потчињени великом жупану, у осталом су са свим независно владали у својим жупанијама. Па опет овај одношај жупана према великом жупану није оно, што беху феудни одношаји у западној Европи, ма да се успех и овде и онде готово у истом облику јавља. Феудна установа европска поникла је отуда, што се слабији, тражећи заштите, или вољно или приморан потчинио власти јачега; док је међу тим у Срба врховна власт великих жупана над упанима поникла из онога општег словенског народног осећања, по коме један, обично најстарији, ужива највећи ауторитет међу равноправним члановима у свима друштвеним питањима. По томе се објашњава, за што се достојанство великих жупана у првим вековима није могло одомаћити у једној породици. Из тога је даље по природи следовало, да се међу силнијим жупанима непрестано рађала

борба за власт великог жупана, а то је опет до тога доводило, да су неки претенденти тражили заштите византијског цара, да његовом помоћу успоставе своју још веома лабаву врховну власт.

Али ма да се мењало достојанство великога жупана у разним породицама, опет се чини, да је тој врховној власти најсталније место било у југозападном крају српске државе, у Зети, чији смо значај већ обележили. Најзнатнију су улогу играли жупани, који су били пореклом из Деснице, Дукље и Рашке. Она два прва места бејаху саставни делови Зете. Рашка је до душе била главно место праве Србије, али су и ови жупани, који су отуда своју власт ширили, били пореклом из Зете. Ова околност потврђује у исто време и мисао, да је најснажнији огранак српскога народа био онај, који се настанио у данашњој Црној Гори и у њеним околним крајевима.

Нити византијски, ни западно-европски, па ни словенски извори не могу да расветле таму, што крије догађаје из првих векова српске историје. Ту престаје свака историјска своза. Али и постојећи историјски податци не заслужују, да им се потпуно верује. Летимице дакле прелазимо преко овог периода, који се јамачно не ће никад потпуно расветлити, и не ћемо да подвргнемо строгој критици догађаје, које летимички помињемо.

У времену од близу подругог века једва се што говори о Србима. У другој половини осмога века помињу се први пут имена неких великих жупана. Поједини хроничари побележили су читаве родослове, али им се не може веровати и по том их се посве ваља клонити. Мало је имена, која се могу у неколико усвојити. У осталом за нас, који о овоме периоду летимице говоримо, мало има интереса вероватност имена ових тобожњих владалаца, као и систематски ред у њиховом наследству, те за то спомињемо само оно, што то доба карактерише.

Већ се у прво време опажа, да по смрти неких великих жупана њихови синови заједнички врше владалачку моћ, не

обзирући се на старе обичаје, по којима би најстарији позван био да влада. Ова подела власти, коју ћемо позније тачније описати, јамачно се зачела из начела породичне задруге. Исто је тако вероватно, да се власт сваког таког одељеног брата простирала само на једну или на више извесних области, и да је један од њих, без сумње најстарији, уживао већу важност, и да је по томе стајао над осталом браћом. Наравно, да је така подела фактичне власти на скоро изазвала раздоре, а најпосле и међусобне ратове, који се обично победом једнога брата свршиваху. Али није ни један од ових великих жупана успео, да стално споји разне жупаније или да оснује једну династију.

Али ови од времена на време понављани унутрашњи раздори и борбе не само да су спречавале развијање народне снаге, већ су махом учинили, да су побеђени владаоци тражили страну помоћ, да поврате своју изгубљену власт. А таких је прилика и сувише бивало. Она од искона лабаво удружена српска племена бејаху са свију страна окружена моћнијим суседима. Као што смо видели, Срби су вољно признавали власт грчких царева, кад су се настанили у овим опустелим провинцијама византијске државе. И ако је власт Византије после Ираклијеве смрти мало по мало остала само по имену, те су Србима заузете земље готово потпуну самосталност уживале, то су цареви и опет сматрали ове провинције као саставне делове државе, над којима немаху више фактичне власти само због слабости централне владе. Понављани унутрашњи раздори српских жупана давали су царевима згодне прилике, да се умешају, а ови су онда заступали једнога или другога супарника.

Од Грка опаснији сусед појавио се Србима у бугарској држави, која је 679 године основана, а наскоро се до велике силе подигла. Већ су у другој половини IX-ог века тешко осетиле српске земље силу бугарског оружја. Српски владари у завади, од сад су поново тражили или утецишта или помоћи од бугарских царева, а то је ове побу-

дило, да се сваки пут у српске послове мешају. Осећајући своју снагу, трудила се бугарска држава, да своје границе силом оружја прошири, и заиста су бугарски владаоци употребили сваку прилику, да број својих провинција умноже. С тога видимо, да се бугарске војске не један пут појављују на српском земљишту, било да успоставе неког прогнаног жупана, а уз то да и право врховне власти у његовој области задобију, или да непосредно освоје српске земље. У почетку десетога века подиже се Симеун цар бугарски са силном војском, да за тобожње неверство казни жупана Зарију, свога негдашњег штићеника. (Зарија се беше зближио Византији, а Симеуну се фактично противио). Бугарска војска поплави и опустоши сву Србију. Српске великаше одвукоше као таоце, а велики део заосталога народа, (јер су многи у Хрватској потражили утецишта), преселише у Бугарску. Србија остаде пуста без људи.

На измаку IX-ог века пониче мађарска држава, и на скоро се рашири до српско-хрватских граница, те тако српске земље добише још једног опасног суседа. Но утицај Мађара припада познијем добу.

У оно доба, о којем говоримо, грозили су непрекидно Грци и Бугари српској држави, која и онако унутрашњим раздорима раслабљена беше. Срби су, истина, често побеђивали грчке и бугарске војске, али се већим нападима нису могли стално и успешно опирати. Што нису ове српске земље остале као сталне провинције једне или друге од ових држава, то ваља приписати челичном опирању Срба, и највише суревњивости грчке и бугарске силе, суревњивости, која се најбоље огледа у њиховој вековној дивовској борби. Бугарски су цареви највише тежили, да сруше византијску царевину. А византијски цареви, увиђајући озбиљну опасност, пре свега су се трудили, да своје области очувају. У таквим околностима било је природно, да је једна и друга странка веома жељно тражила пријатељство ратоборних Срба, ма да су ови у социјалном и државном погледу били још неразвијени и слабо организовани. По

томе су Грци и Бугари пријатељски примали из Србије прогнане владаоце, који су у њих заклона тражили, што су и једни и други рачунали на благодарност успостављених кнезова. Међу тим су се и Срби трудили, да се овим такмачењем обеју сила користе, е да би своју независност осигурали. Та околност најбоље објашњава оно колебање, лукавство и очиту неблагодарност, што се у то доба код многих српских владалаца опажа. Чим је неки жупан помоћу Бугара своју власт поново утврдио или је опет у својој отаџбини задобио, одмах се приклањао Византији, и обратио; чим је византијска влада истакла одлучније захтеве, одмах је и српски жупан везивао тешњи савез са Бугарима. Мало их је било, који су за кратко време успели да у пријатељству живе са обема силама.

Надметање обеју силних балканских држава без сумње је не један пут отклонило крајњу опасност од српскога народа, али му је ово кадшто доносило несрећне последице. Јер, чим је један од ових такмаца дошао до превласти, те за своју личну сигурност није више требао савеза, одмах је свом силом својом навалио на Србе. Тако видимо за владе енергичног цара Василија, да је српски владалац Мутимир био прави васал Византије, да је од цара тражио и примао свештенике и учитеље, који су за тим проповедали народу хришћанску веру, по што се ова није могла да утврди у српскоме народу за време Ираклијеве владе. У првим десетинама X-ог века превласт је прешла у руке Бугара. За владе цара Симеуна развила се бугарска држава до највишега ступња. И у то доба, као што рекосмо, опустошили су Бугари српске области тако, да се избегли народ тек после више година вратио у Србију на своја гаришта.

Од прилике после једнога столећа 1018 год. византијски цар Василије II коначно је сломио бугарску силу и учинио крај првој бугарској држави. Онда су и српске земље допале под непосредну власт Византије. Византијски су намесници управљали целом Србијом, те нестаде и саме сенке пређашње независности.

Та историјска факта најбоље карактеришу међународни положај и значај српских земаља у овом времену. Докле се сила Бугара и Византинаца равнала, дотле су Срби могли рачунати на помоћ једне или друге странке, а кадшто и на обе, те су могли да сачувају и своју самосталност, коју су међу тим често и својим јунаштвом подржавали. Но чим је једна од ових сила надвладала, одмах се окренула против српскога народа и то изненадно и свакад у намери, да га подјарми.

У првој половини XI-ог века свеколике српске земље постадоше дакле грчке провинције. Прекомерна глобљења и насиља византијских намесника изазваше у народу српском таку силну мржњу и огорчење, да су Срби после више узалудних устанака најпосле збацили грчки јарам, па још и поништили цареве војске у непроходним кланцима. Сви знаци показују, да се покрет отпочео у југозападним крајевима, дакле у данашњој Црној Гори и у северној Арбанији. Велики жупан, чије се име спомиње после овог победног преврата, и који је повратио Србима њихову самосталност, био је, по казивању, пореклом Дукљанин.

Ма колико да је цар Василије сломио силу Бугара, ови се почеше и опет кретати после неколико десетина година, а у овом несрећном устанку и Срби им беху помагали. Тиме навукоше Срби наново на се гњев Византије. Не могавши се више надати помоћи од Бугара, потражише Срби помоћи на другој страни. Велики жупан Михаило обазре се на запад и ступи у преговоре са папом, као најсилнијим европским владаоцем. Без сумње је српски владар, који је у осталом био одан источној цркви, постигао милост папину обећањем, да ће помагати католицизам. И у познија времена, кад су се год такове прилике појавиле, са истих побуда удешаван је срдачнији одношај између српских владалаца и римских папа, ма да српски жупани и краљеви у том нису никад били искрени, те се пријатељством римских папа само користили, да своје цељи постигну; чим су то

постигли, па нису требали папину помоћ, одмах су окренули леђа католичкој цркви.

Али у тој је мери велики жупан Михаило задобио наклоност Рима, да му је папа, у једној повељи, подарио и краљевску титулу.

По хроникама и белешкама из потоњих десетина XI-ог из првих десетина XII-ог века, 'ма да су ове веома нејасне тамне, може се опет толико нагађати, да су Срби у то доба променљивом срећом војевали са византијским легијама, али да су умели мање више да сачувају своју самосталност.

Око 1120 год. истиче се рашки жупан Урош, или као што га називају Бели Урош, као најсилнији међу осталим жупанима. Тако се чини, да је Зета била дедовина и његовој породици. Овај Урош је од великога значаја у српској повесници, јер се од њега доводи порекло владалачке породице Немањића, што је од прилике 200 година без прекида владала Србијом, а која је из оне лабаве везе српских земаља створила уједињену и уређену државу српску и која је ову државу подигла до врхунца славе и благостања.

Ни за Урошева доба није престала борба између Срба и Грка. Место пропале бугарске државе полако заузима место нови такмац Византије, мађарска краљевина. И с тога је природно, што Срби, у првом периоду мађарско-грчке борбе, стоје на страни Мађара; јер је Србима све једнако била најопаснија сила Византија. У оном великом рату угарског краља Стевана II са Грцима, кад им је Стеван узео Београд и Браничево (т. ј. предео од Смедерева до Тимока), тад су и Срби продирали дуж Мораве до тврђаве Ражња.

Као што се чини, у то доба се мађарски и српски владаоци још и тешње сродише. Прича се, да је жена краља Беле II (слепог) била ћерка великог жупана Уроша. Тада је и Босна помоћу Срба мирним путем припала круни угарској.* У ово доба узеше мађарски владаоци назив „краља

* Види о томе примедбу архимандрита Руварца у Годишњици II на стр. 242. Пр.

Раме". Ова се област тако назвала од реке Раме, уточице реке Неретве, која лежи на јужној међи Босне.

После смрти Белог Уроша листови српске историје опет су испуњени описом раздора међу појединим српским кнезовима због унутрашњих задевица, отимања око престола, породичних распра, и описом ратова са Грцима. Међу тим су били Срби све једнако у пријатељству са Мађарима. Мађари и Срби сматраху Грке као своје заједничке непријатеље, противу којих су се често удруживали. Али су и византијски цареви мрко гледали на тај савез Мађара и Срба, као што су пре тога радили да осујете савез Срба и Бугара. А на име цар Манојло трудио се, да се тим поводом користи и у српске ствари умеша. Његовом потпором и стварном помоћу успео је Стеван Немања (унук, или, као што један новији српски историк мисли, син великога жупана Уроша), да 1165 године заузме жупанију Рашку, и као што ћемо позније видети, и велико жупанство над већином српских засебних провинција.

Посматрајући период од досељења Срба до Немање, опажамо и по оним по све непотпуним и мало вероватним историјским податцима, да за Србију још није дошло доба да створи потпуно организовану државу. Области, у којима живи један исти народ, стоје међу собом више у етнографској него у јасно обележеној и утврђеној политичкој свези. Врховна власт има до душе свога представника, али овај има само толико власти, у колико га остали жупани од своје воље слушају, или ако се ови не осећају тако јаки, да своју независност огласе. Тако се чини, да Срби у то доба нису осећали да им треба народна заједница и једноставна држава. У српској историји онога доба опажа се главна карактеристична црта у партикуларизму, што је поникао из породичне и племенске задруге, ове чисто словенске установе. Видели смо, како су Неретљани за дуго остали удаљени и одвојени од оне и тако лабаве заједнице осталих српских жупанија. У почетку X-ог века и њих је привукао велики жупан под своју власт; али већ после

неколико година продужују они опет своје засебне војне походе. У половини IX-ог века огласио је и травунски жупан своју самосталност. За ово одличје могао је захвалити своме блиском сродству са великим жупаном, али су и његови наследници уживали ову независност. Међу тим је овај одвојени положај Травуније,као што се чини, јамачно у X-ом веку престао. Силније се развила самосталност Захумља; ову је основао Михаило Вишевић, који је владао по свој прилици у првим десетинама X-ог века. И од тога је доба важност и моћ захумских жупана толико порасла, да је њихово име чувено било у Византији и у западној Европи. Ова њихова независност до душе није била стална, али су они још и у XIII-ом веку, бар за кратко време, везивали самосталне уговоре са Дубровчанима и са Бугарима противу српских владалаца. Говорићемо доцније опширније о чудноватом положају и несталности Босне, о њеном колебању међу потпуном независношћу и међу васалством под врховном влашћу Мађарске или Србије.

Што је поред овога партикуларизма *постајала тежња за уједињењем*, по све је природно. Што се српске земље нису прикупиле, и што се није остварило државно јединство, томе беху узроци поред унутрашњег растројства претерано мешање Византије, а поглавито оне последице, које су поникле прво из грчко-бугарског, а позније из грчко-мађарског такмачења, које су потресале стање српскога народа. Већ су од пет векова живели Срби у тако несталном и сумњивом стању, у непрекидној борби, од свију страна прећаше опасност њиховом бићу, а међу тим не могаху се опирати опасностима, које су са стране долазиле, те тако нису могли да створе државни организам, који би имао чврстог темеља.

Немања бејаше позван, да положи темељ сталној државној згради.

III

Династички развитак државе.

Тежња за сепаратизмом и непрекидне борбе владалачких породица беху унутрашње сметње, а трајни покушаји мешања и освајачке тежње византијских царева биле су спољне сметње, које су до сада спречавале и осујетиле, да се развије снажна једноставна српска држава. Било је до душе и пређе по неких српских жупана, који су се у оба правца са овим сметњама борили, али без успеха.

Немањина је срећа, а његова је и заслуга, што је у том обзиру сталне и дуготрајне успехе постигао. У почетку свога политичкога рада једва да је јасно појмио ону велику политичку сврху, коју и ако није он сам потпуно постигао, али је учинио, те су је бар његови наследници постигли. Јамачно га на то подстицаше с једне стране лично частољубље, а с друге стране принудиле га околности, да пође путем, који га је водио к оснивању српске државе. Али је изван сваке сумње, да је био заиста способан и велики државник. Јер на политичком пољу, ма која била излазна тачка неком делу, права државничка величина огледаће се у мудром избору средстава за сваку прилику, у прилагођењу захтевима времена, и у енергичном извршењу предузетога дела. Али је то све једно, да ли је нешто у једном или у другом случају учињено по некој мудрој и језгровитој комбинацији, или по неком срећном и истинском осећању. И ако дакле не велимо, да је Немањи одмах у почету његова рада пред очима лебдила слика српске државе у њеној потоњој величини, или да је у опште јасно појмио, колико ће у свом раду успети, али му то морамо признати, да је у своје доба био одличан државник, јер је он имао на себи значајне знаке, који карактеришу велике људе од утицаја, — а ти су знаци били свагда, у свима околностима, истоветни.

Немања је рођен у Зети, куда је одбегао био његов отац, рашки жупан, због раздора са својом браћом. Тако се чини, да је Зета била колевка и дедовина Немањићима, а

у исто време и њихово породично наследство. За то је и Немањин отац тражио овде утецишта, кад је из праве Србије прогнан.

Не зна се управо, како и кад се вратио Немања у Рашку. Али ће бити, да се новим раздором своје браће и рођака својих користио, и у таквој је прилици помоћу грчкога цара задобио рашко жупанство и тврђаву Рашку (данашњи Нови-Пазар), која је била у оно доба најзнатнија на српској земљи. По прастаром уобичајеном праву српских владалачких породица, рашко жупанство није припадало Немањи; јер и ако су поред најстаријега брата и млађа браћа добијала неке области или неке округе, као својину, али је опет најбољи део припадао најстаријем брату, који је по својој важности морао бити вођ и првак међу својом браћом. Немања дакле као најмлађи син, није могао имати никаква права на Рашку; а што је ипак ову, јамачно помоћу Грка, заузео, с тога се на њ подигоше његова браћа и рођаци, сматрајући у томе заузећу повреду прастарог жупанијског права, а осим тога и замерајући му, што се служио туђинском помоћу. Борба, која се у то доба изродила међу Немањом и његовим рођацима, има велике политичке важности за српску историју. Ова борба је обртна тачка у оснивању државнога живота, она није била ништа друго, него борба између старога породичног и племенског поретка и нових појмова о монархији и централизацији. Немања је био у очима својих рођака насилник, и као такав морао је да кида са прошлошћу, да би по што по то очувао своју и земаљску независност.

Поред заштите грчких царева Немања се трудио, да стече и љубав српскога народа, јер без ове не би успео противу своје родбине. У Зети, где се Немања родио, као и у опште у југозападним областима српским, био је католицизам у оно доба много више раширен него у познијим вековима; шта више владике, које су тамо имале своје столице, биле су непосредно под папином управом. Тако се збило, да је католички свештеник крстио Немању по мир-

ском обреду. Али кад је дошао у Рашку, где је маса народа одана била источној цркви, Немања се поново крстио по обредима источне цркве, и почео је подизати цркве. То је било по вољи народу, а допадало се и Византији, и Грци су му за то још више веровали.

Три пут су се подизали рођаци на Немању. Једном су успели да га заробе, али се Немања, по казивању српских хроничара, на чудноват начин спасао, но то се збило јамачно помоћу Манојла цара грчког. Најпосле дошло је године 1173 до пресудне битке, у којој је Немања сјајно победио своје противнике, а у том боју погинуо му је и најстарији брат.

За време ових непрекидних ратова присјединио је Немања својим земљама мало по мало све области својих побеђених рођака, па и добра оних малих кнезова, који су у корист партикуларизма противу њега војевали. На тај је начин увећао Немања круг своје власти, па и од самога цара грчког добио је комад земље, а осим тога признао га је цар за великога жупана још 1165 године, а за то се опет Немања обећао, да ће бити цару веран. Да се пак Немања заиста желео користити овим грчким пријатељством, како би свој положај утврдио, види се већ и по томе, што је он још пре одсудне битке са својим рођацима, осећајући се да је доста снажан, напао и заузео неке грчке земље, па се још спремао и за даља завојевања. За то је цар подигао велику војску, да казни Немању, али по свој прилици није дошло до боја. Немања се покорио, а тиме се Манојло задовољи. Могуће је, да је цар, познајући Немањино јунаштво, а и утврђен положај Немањине војске у планинама, принуђен био да попусти. Било које му драго, Немања је после тога остао веран цару Манојлу све до цареве смрти.

После оне победе у год. 1173, чини се, као да су престали унутрашњи немири. Немањини рођаци и упорни жупани бејаху истребљени или покорени. И по том је Немања могао провести коју годину на миру, које је време, као што

ћемо видети, само на то употребио, да развије моћ своје нове државе.

Цар Манојло умре 1180 године. Немања је држао, да је Манојловом смрћу разрешен од верности, што је цару обећао. Међу тим су и немири, који се појавише у Византији, дали згодну прилику за напад на грчку државу. Као савезник мађарскога краља Беле III упаде Немања у област византијске царевине, и за неколико година поврати већи део оних српских земаља, које су због ранијих унутрашњих немира потпале биле под грчко господарство.

Немања је ујединио Дукљу и Далмацију, дакле Зету, за тим Травунију, Захумље и Котор, даље још северни део данашње Арбаније, најпосле освојио је и пределе око Призрена и Ниша, и својој их је власти потчинио. Тако се чини, да се Немањина власт није на Босну простирала. У њој је владао, за неко време, херцег Борис под врховном влашћу мађарске круне; за тим Кулин бан, који је можда у почетку привидно показивао верност српском великом жупану, али је позније постао прави васал мађарских краљева. Само је 1191 год. разбио Немањину војску грчки цар Исак, који се бејаше подигао, да после угушене бугарске буне, што је још 1186 год. букнула, поврати и оне области, које је Немања још раније освојио. Али се чини, да је Немања, и ако је био побеђен, само мали део освојених земаља морао уступити. По закљученом миру још се више утврдио добар одношај између цара и српскога владаоца. Немања је још израдио, да му се син Стеван ожени Евдокијом, ћерком царева брата Алексија.

Тако је дакле Немања успео, да већи део српских земаља (осим Босне) уједини, и да их од врховне византијске власти ослободи. Немања је са свим друкчије владао него његови претци, негдашњи велики жупани. Јер је пре тога владалачка породица сву земљу, којом је владала, сматрала као породичко наследство на које је полагао право сваки поједини члан породице. Ауторитет најстари-

јега био је само у начелу признат. Међу тим су јавна и општа дела решавали у заједничком збору и договору. Немања је укинуо ову рођачку владавину; он је постао самодржац ове једноставне државе. Да богме, да се ова велика промена није могла потпуно и у један мах извршити, а ни за време Немањине владе. Још и у позније доба налазимо трагова оне старинске системе; партикуларизам истиче се поново и опасно, ма и у другом облику; распре и раздори рађају се у кругу саме владалачке породице и често доводе државу до пропасти. Па ни сам Немања не могаше се опростити окова старинских обичаја. При свем том је ван сваке сумње, да је он положио темељ династичком преображају српске државе и владалачкој моћи, као што се ова баш у средњем веку почела да развија; основао је дакле династичку државу, која поред свију унутрашњих и спољних потреса носи на себи карактер непрекидности и трајности. С тим је Србија бар с поља ступила у ред савремених европских држава, што не би никад постигла, да је остала у свом пређашњем раскомаданом стању, где је породични строј меродаван био и за државни живот. До душе видимо, где Немања дели освојене или наслеђене земље и својој родбини и својим вернима. Али ови нису више са владаоцем равноправни, или од њега независни, па само породичном везом за њ привезани самостални господари, него су просто извршни органи једноставне владалачке власти. Али у том је баш сва разлика између овога и пређашњега стања. По том су већ савременици могли с правом рећи, да је Немања обновљач и оснивач својега очинског наследства и самодржац свију српских земаља.

Међу тим не можемо ни то прећутати, да се ови преображаји, што их је Немања створио, нису никад развили до онога ступња, на ком би стално ујемчено било биће српске државе. Истина, држава је створена, она је позније дошла до велике моћи и далеко је размакла своје границе али је овај полет државе мање више изазвала одлична и снажна индивидуалност појединих владалаца, него изврсне

установе, које су с народним бићем коначно срасле. Тако се збило, да су унутрашње органичне погрешке и недостатци само ускорили распад и пропаст државе, чим се ови у незгодним спољним околностима још већма појавише.

По што је Немања своју власт раширио и учврстио онако, као што смо то описали, још му је остало, да се побрине, како би је обезбедио од спољних опасности. У овом избору забележила је историја један значајан покушај. Године 1189 дође у Србију немачки цар Фридрих Барбароса на челу крсташке војске. Немања је у Нишу изашао пред цара. Овде је поникао пријатељски одношај између обојице владалаца. Шта више један хроничар тврди, да је Немања хтео приволети цара Фридриха, да га заједно са својом државом прими за васала немачке државе. Фридрих, заузет само крсташком војном, није хтео да се одмах у почетку овога похода замери грчком цару, те није учинио по жељи српскога владаоца, и по шестодневном одмору крену се даље на пут. Ова Немањина мисао била би јамачно од велике користи за ову младу државу. Као васал немачкога цара могао би рачунати на поуздану заштиту противу византијске самовоље, а међу тим не би морао зазирати, да ће се удаљена немачка држава непосредно мешати у домаће послове. Сем тога овај би тешњи одношај са најмоћнијом западном државом довео Србију у додир са политичким и културним животом западне Европе. Фридрихово устезање осујетило је успех овој Немањиној мисли и Србија би принуђена, да пође источном струјом.

У осталом Немања је много допринео својим заузимањем за религијозне ствари, што је Србија и у свом народном развитку све више нагињала правцима источнога света. Видели смо како је Немања, чим је постао рашки жупан, и ако је у својој младости био западне вере, у један мах изјавио велику ревност према источној цркви и њезиним догматима. Напоменули смо и то, какве је политичке користи овом променом постигао. Подизањем многих цркава и манастира потпуно је задобио српско свештенство, а ово

је за тим дало најревносније апостоле, који се трудише, да омиле Немању у разним слојевима српскога народа. Мисао, која се као црвен конац провлачи кроз сву Немањину политичку радњу, та мисао, да на развалинама партикуларизма подигне једноставну владавину, навела га је, те је с највећом строгошћу гонио Богумиле или Патарене, која је секта у Бугарској поникла, а после се и у српским земљама осилила беше. Присталице те нове вере, осећајући да су угњетени, једва би дочекали прилику, да потпомажу противнике власти ко а постоји, те би ово новачење могло бити тим опасније новоснованој држави, што је у њој партикуларизам тек свладан, али још није био са свим искорењен. Обзирући се на јединство државе, није могао Немања друкчије радити у таким околностима, него да свом снагом својом угуши сваку тежњу за црквенским раздвојем. Он је ово црквенско јединство вршио великом, често грозном енергијом. Богумили, а и овде онде налазећи се незнабошци, „Погани", били су прогањани, у тамнице бацани, а често су и грозно мучени и убијани, а њихова су добра узапћивана.

На овај је начин Немања заиста постигао, да у једноставној држави влада и једна вера.* Таким веома снажним помагањем источне цркве највиша државна власт положила је темељ оној тесној свези, која се код Срба мало по мало међу политичким и црквеним односима тако развила, *да је религија код Срба постала народном вером, да су се вера и народност у један истоветан појам слиле.*

Немањином раду на црквеном пољу, у потоњим годинама његове владе, веома је добро дошла била та околност, што је његов најмлађи син Растко, који се под именом Савеза калуђерио на Атонској Гори, позније произведен за првог источног митрополита у Србији. Рад архиепископа Саве уважићемо опширније на другом месту.

* Само католике у југозападним крајевима своје државе није гонио, или из пијетета, или што је избегавао сукоб са папом.

Она ревност, коју је Немања у почетку на црквеном пољу, јамачно из политичких узрока, развио, најпосле је и њега самога тако занела, да је 1195 године владу своју уступио своме сину првенцу Стевану, а за тим се повукао у манастир Студеницу, у своју задужбину, где се и закалуђерио под именом „монаха Симеуна". Отуда је после две године отишао у Свету Гору, где је последње дане својега живота провео подижући и даривајући манастире. Он је умр'о у почетку године 1200, у својој задужбини, манастиру Хилендару, на Гори Атонској.

Кад се оно Немања 1195 године пред великим сабором, на ком су били заступници свију народних сталежа, одрекао владе, и свога првенца сина Стевана прогласио за наследника у достојанству великога жупана, у исто доба предао је Вукану, своме другом сину, Зету (са једним делом Хума или Захумља), дакле оно старинско породично наследство (дедовину). Извесно је, да Вукан није био потпуно независан господар у овој области, већ да се морао покоравати својему старијем брату, као великом жупану, у неким односима. Међу тим је тај положај, што је млађи брат у својој области заузимао, био у очитој опреци са оним тежњама уједињења, које је Немања целога свог живота неговао.

Ова деоба није могла припомоћи, да ојача организам једноставне државе, која је тежила, да се ослободи примитивних одношаја. Немања је у том случају само повлађивао старинском обичају, који је захтевао, да чланови владалачке породице, признајући aукторитет најстаријега, независно владају појединим областима, као својим наследством. Ова Немањина погрешка на скоро се осветлила. Партикуларизам и опет подиже главу. Вукан, као господар Зете, осећао се доста снажан, да на силу одузме од својега брата достојанство великога жупана. У тој цељи ступио је у савез са Андријом, млађим братом мађарског краља Емерика, који бејаше бан Хрватске и Славоније. Да би се још више помогао, обрати се у исто време и папи, обричући, да ће ширити

католичку веру. Последице тога савеза са Андријом беху губитак Хума и коначно сједињење Босне са Мађарском. Папа је потпомагао Вука све дотле, док му се не пријави и Стеван са онаким истим уверењем, а осим тога мољаше папу, да му подари титулу краља. И папа се бејаше на то склонио; али мађарски краљ Емерик не хтеде допустити, да се важност његова суседа увећа, те је 1202 године с војском упао у Србију, заузео и опустошио већи део Стевaнових земаља. Велики жупан бејаше се по свој прилици повукао у неки јужни крај своје државе, а краљ Емерик назва се „Rex Rasciae“ или „Serbiae“ (краљ Расције или Србије), који је назив од тога доба један део титуле мађарских краљева.

Емериков умишљај, да Србију уступи Вукану, и да ова постане феудом мађарске круне, није испао за руком. Јер се 1203 године изроди раздор међу Емериком и братом му Андријом, те се тиме краљева пажња од српских ствари одврати.

На скоро после мађарског освајања упаде и бугарски цар Јован, пустошећи несрећну Србију, али га Мађари принудише на повратак.

Тако је дакле Србија, на неколико година после смрти великог државног оснивача Немање, дошла била готово до пропасти. Цветне провинције беху опустошене и осташе без народа, а велики жупан лишен своје власти, морао се којекуда потуцати, остављајући своју земљу туђем насиљу.

Од овога очајног стања спасао је земљу ауторитет цркве и изнова ју је подигао. Стеван видећи, да је земљу постигла невоља због раздора са његовим братом Вуканом, настао је око тога, да извор те несреће што пре угуши. У тој цељи обратио се своме најмлађем брату, монаху Сави, и овај је 1208 год. успео, да измири завађену браћу, и да поново утврди Стеваново господарство у ојађеној земљи. Овај догађај, а још више Савина радња у корист источне цркве, силно је утицала на осећање народа српског, и много

је допринела, *да се источна вера дубоко и стално укорени на српској земљи.*

По измирењу са својим братом, Вукана више и не помињу хроничари. Али се Стеван, или из частољубља, или пак утицајем своје друге жене, Латинке, опет зближавао Риму, молећи папу за краљевску титулу. Мађарски краљ Андрија II, који се тада бавио у Палестини, није могао да спречи тај добар споразум између папе и српског великог жупана у толико мање, што је и сам папа велику важност на то полагао, надајући се, да ће на тај начин лакше угушити богумилство, које је све више јачало у Босни, у суседству Србије.

Папа дакле послуша Стеванову молбу и допусти, да га његов легат венча на престо године 1217. Стеван се назва *„краљ Србије, Дукље, Травуније, Далмације и Хума“**. Али се на скоро увери, да се народ због тога његовог дела од њега отпадио. Јамачно је источно свештенство доста допринело, да омрази краља, који помаже западну цркву и кога папин легат венчава за краља. Због опасности, која му све једнако прећаше од Угарске, могао је бити веома кобан овај раздор између краља и народа. У том свом опасном положају и опет се обрати Стеван своме брату Сави, кога је међу тим (1221) у Никеји посветио за српског архиепископа источни патријарх Герман. Сава се вратио у Србију 1222 године, и пред великим народним сабором поново је венчао брата свога круном, коју му он сам донео беше као дар византијског цара. У овој прилици краљ је са сабором заједно гласно изговорио символ вере источне цркве, који му је архиепископ прочитао. Од тога тренутка Срби су сматрали Стевана за свога законитог краља, и назвали га „Првовенчани“, а то је опет доказ, *да се оно венчавање, што је извршено по папиној наредби,* сматрало у Србији да не важи.

* Од каквог су значаја били ови топографски називи, то смо већ казали у II. одељку.

За тим је Сава остао у својој отаџбини, и основао је епископије, да би ојачао црквену власт. Сава је и у другом правцу вршио свој мирољубиви позив. Својим посредовањем код краља Андрије II успео је, те је отклонио напад, што је краљ против Србије спремао.

Стеван умре 1224 године, а за њим је ступио на владу његов најстарији син Радослав.

Други је Немањић за један корак пошао у напред путем к оснивању државе, којим је пошао и корачао оснивач династије са тако сјајним успехом. По што се Стеван избави од оних опасности, које у почетку његове владе беху на коцку ставиле опстанак ове младе државе, остао је господар и владао је опет на ономе земљишту, што је његов отац ујединио.* А што се Стеван венчао и назвао краљем, тиме је с једне стране узвисио себе и своје наследнике над свима српским породицама, а с друге је за свагда учинио крај тежњама, ако би који други осим Немањића потражио престо. Уз то се српска династија изједначила са осталим суседним владаоцима, а тим је већу важност задобила пред страним светом не само српска владалачка породица, него и српска држава.

За владе краља Стевана, при стварању српске државе, јавља се важна чињеница: утврђење источне цркве и њезино ширење у народу, а томе је веома много допринела ревност архиепископа Саве и оснивање епископија.

Стеван је након себе оставио четири сина: Радослава, Владислава, Уроша и Предислава. Предислав се закалуђерио, и под именом Саве II. био је по том архиепископ српски. Свакојако је важна околност, што су први архиепископи били уједно и чланови династије што влада. Ова сродна свеза ујемчила је вишем свештенству велик утицај, колико на саме владаоце, толико и на сам народ, и олакшала му је свако предузеће у корист источне цркве. Ова

* Можда је само један део Хума изгубио, који је са Босном допао под врховну власт угарске круне.

тесна свеза владалачке породице са народом у стварима верозакона, допринела је у неколико, *да се у Србији вера развила као главна покретна сила народнога бића.*

Ми смо се подуже забавили са оснивањем једноставне државе и краљевства, те можемо у кратко прећи преко познијих догађаја, по што нам остаје да говоримо поглавито о догађајима, што су стварно утицали да се српска држава развије.

Влада Радослава, по уму и по карактеру слаба владаоца, само је била на свршетку значајна. Земаљски великаши нису били задовољни краљем, и желели су да место њега подигну на престо његовог млађег брата Владислава. Најпосле се, око 1224, године, диже устанак. Радослав је у први мах побегао у Драч, а позније у Дубровник, те најпосле послуша свога стрица Саву, и закалуђери се. По том је Сава венчао Владислава за српскога краља

Овај догађај јасно доказује, да је династија Немањића већ дубоко захватила корена у народу. Устаници су, до душе, протерали омраженога краља, али нису помишљали, да из своје средине бирају владаоца, већ се држе законитог наследства, и на место прогнанога краља подижу на престо његовог брата. Ова насилна промена владаоца још је више утврдила право наследства Немањића.

Кратка владавина краља Владислава такође је прошла на миру. За његове владе успевало је рударство и то доласком немачких рудара. Владислав је владао до 1237 године. По што је Владислав — као што веле неки хроничари — умр'о од природне смрти, а по себи није оставио порода, то је круна непосредно припала његовом млађем брату Урошу. Има и других који веле, да је Владислав још дуго живео после Урошева ступања на престо, али се сада не да доказати, шта га је нагонило, да се одрече владе.

Урош је владао у Србији 35 година. Осим упадања Монгола, — који су одмах у почетку његове владавине дошли из опустошене Угарске и продрли у један део Србије, али су их од туда наскоро прогнали које тамошњи стано-

вници, а и та околност, што у овој брдовитој земљи нису могли да развију силу своју, — Урош је својом вештом политиком умео да отклони од своје државе сваки већи судар.

Са Дубровником је за дуго живео у запетом стању, али су најпосле обе државе закључиле пробитачан уговор, којим је Дубровчанима отворена Србија, а српској ризници осигуран годишњи приход од 2000 перпера,* што је плаћала дубровачка република. Српски извори називају Уроша „велики краљ.“ Но што се пак не помиње, да је Урош починио сјајна војна дела, по којима историја обично даје појединим владаоцима назив „велики,“ то морамо претпоставити, да је Урош тај назив добио због онога благостања, до којега је доспела држава за време његове владавине.

Није ни Урош умр'о на престолу. Његов старији син Драгутин имао је за жену Катарину, ћерку потоњег мађарског краља Стевана V, који беше син краља Беле IV. Не зна се поуздано, да ли се Урош обвезао краљу Стевану у брачном уговору, или је учинио из друге какве побуде, што је обрекао, да ће још за својега живота предати владу своме старијем сину; али се чини да је заиста тако што обрекао

Нестрпљиви Драгутин јамачно је више пута наваљивао на својега оца, да испуни обећање, али немајући снаге, послужи се плеткама. Кад је пак његов таст Стеван V. године 1270 сео на мађарски престо и мир закључио са Отокаром, с којим је ратовао, Драгутин се њему обрати за помоћ, и Стеван му стави војску на расположење. Драгутин је године 1272 на челу мађарске војске упао у Србију, разбио војску својега оца и принудио старога Уроша да бега у Драч, где је од туге умр'о.

Као што се чини, уступио је том приликом краљ Стеван своме зету Мачванску банију, или као мираз уз своју ћерку, или као васалну земљу мађарске круне.

Једва је могуће данас тачно определити границе Мачванској банији. У ужем смислу обухватала је ова банија

* Колика је била тадашња вредност перпере, и шта је управо значила, о том ћемо мало доцније опширно говорити.

од прилике предео од Смедерева дуж Дунава и Саве до Дрине, подразумевајући ту и данашњи Београд. У ширем смислу, по свој прилици тамо је припадала и област Браничево од Мораве до Тимока, а сем тога још и један део Срема. Северозападни крај Србије међу Дрином, Савом и Колубаром још и данас се зове Мачва. Све то показује, да Срби до тога доба још нису присаједињили својој држави ове области, него да је ова, пре тога византијска својина, дошла непосредно под врховно господарство мађарске круне, ма да је ван сумње, да су становници тога земљишта били Срби и Бугари.

По што је краљ Стеван поклонио Драгутину ту област, овај је власт своју и на њу распростр'о. Од овога доба мењало се под Драгутиновим наследницима господарство над том Мачванском банијом међу Србијом и Мађарском, а кад што је та банија уживала, као и Босна, привидну самосталност.

Драгутин није дуго уживао на миру насилно присвојену власт. Његов частољубиви и лукави млађи брат, Милутин, умео се тако умилити свештенству, које је тада веома велики утицај имало, да је ово уз њега пристало и захтевало њега за краља на место његова брата Драгутина. Њиховом утицају може се јамачно приписати, што се Драгутин на скоро покајао за неправду, коју је свом оцу нанео. Да би своју савест умирио, одрече се 1275 године престола у корист Милутина, под тим условом, да после Милутина, који немаше деце, припадне престо Драгутиновом сину Владиславу. По што је предао владу своју, повукао се Драгутин у Срем, који је за себе задржао, заједно са Мачванском банијом. Но удаљен, не стајаше више Драгутин под утицајем српскога клира, и за то се на скоро покајао, што је учинио, те се трудио, да поврати краљевску власт. Милутин му се није противио, али његови верни савезници свештеници, толико су застрашили Драгутина, да се на скоро за тим за навек вратио у Срем, и није више узнемиривао свога млађег брата Милутина.

После владе првовенчаног краља живела је Србија готово половину века у непомућеном миру. До душе, нису раздори у краљевској породици прошли без крвавих сукоба, и без сумње су у великој мери сметали развитку државном. Међу тим су рударство и трговина, под заштитом бар спољашњег мира, учинили велики полет, и без сумње су много унапредили богатство и благостање народно. Кад је Милутин сео на престо, била је Србија много силнија, богатија и више уважена, него за време Стевана I. Тако набујане матерaлне и душевне силе, по законима историјско гразвитка свију народа, сад су већ тежиле, да и ван земаљских граница своју снагу окушају. Немања уједини српске земље и основа државу. Под његовим наследницима јачала државна идеја упоредо са учвршћењем династије. Снажан и славољубив владалац могао је дојакошњи унутрашњи развитак народа српског покренути правцем, који би у њему развио тежње за ширењем. Такав владалац бејаше Милутин, и с њиме ступа Србија у ред освајачких држава.

Милутин Урош II имао је поред челичне воље и највећу издржљивост, необичну углађеност и право византијско лукавство. Милутин спада без сумње међу оне историјске карактере, који никога не штеде. Пред његовим очима лебдела је само одређена цељ, и при избору средстава држао се гледишта, да бира оно, што га к цељи води; а не да се порећи, да га је у томе ретко обмануло његово разборито осећање. Строги морал безусловно би осудио Милутинов карактер и сав његов живот; али је историчар принуђен, да га оцени као одличног владаоца, који је своју отаџбину не само увећао новим областима, него је у исто време створио уређено стање, а тиме је у великој мери унапредио благостање своје државе.

Византијски писци с гнушањем говоре о Милутиновом развратном животу и његовој претераној склоности према женском сполу. Полазећи са овога гледишта, само тој страсти искључиво приписују узрок, што се српски краљ четири пута женио, па тврде, да га је често ова страст руководила

и у његовом политичком раду. Али кад непристрасно проучимо свуколику радњу Милутинову, долазимо са свим до противног мишљења. Он је своје личне склоности свагда потчинио политичким цељима, и сав његов рад имао је само једну цељ: да од Србије начини велику и моћну државу. Да је зарад те цељи често бивао грозан, да се ни на шта није обзирао и да никога није штедео, то је истина; али друкчије не би ни успео у своје доба према тако силним противницима, с којима се имао да бори. Па и својим многим женидбама није тражио, да своје страсти задовољи, већ је тежио, да у свакој такој прилици постигне неку политичку цељ, као што то јасно сведоче сами догађаји. При свем том чини се, да је Милутин имао наклоности према развратном животу, само што и у сред таког живота није никад заборавио на свој владалачки позив.

Милутин је као завојевач живо радио у два правца: с једне стране управио је своје нападе противу грчке царевине, а с друге стране тежио је, да присједини Босну.

Прва му је жена била ћерка Јована Анђела (Ангелоса), севастрократора Тесалије. Овим се сродством користио Милутин, а јамачно га је, ма и тајно, помагао његов таст, те је тако отпочео своју велику војну противу византијске државе 1279 године.

Ова многогодишња борба била је срећна за Милутиново оружје. Бејаше доспео дубоко у унутрашњост царевине до Сереза, па чак до Атонске (Свете) Горе. Застрашено грчко становништво или се покорило или се разбегло. Сјајни успех српскога краља застрашио је ову и тако трулу државу. Сам цар Михаило Палеолог бејаше принуђен, да лично поведе војску на Милутина; али је цар у путу умр'о, а Милутин је остао господар освојених провинција.

После твога првога удара, што је задао Византији, Милутин је бацио свој поглед на запад. Истина, бејаше јунак, и ако је затребало, није се страшио рата; али ако је иоле било изгледа, да друкчије постигне своју цељ, избегавао

је са великим жртвама скопчане ратове. И не мања је Милутинова заслуга, што је више пута умео, да сачува своју државу од пустошних ратова, ма да се у томе служио средствима, која баш не карактеришу најлепше краљеву личност.

Тако је без боја задобио Босну. Да би то постигао, отерао је своју прву жену и оженио се Јелисаветом, ћерком Стевана V, краља мађарског, с којом је у мираз добио Босну. Знајући, да се папа веома заузима за ову земљу, где се међу тим веома осилише Патарени, Милутин је, да би ову своју имовину осигурао а папину помоћ задобио, обећао Риму, да ће католичку веру заштићавати, а да ће гонити Патарене; шта више претварао се, да је лично привржен западној цркви.

Не можемо овде потанко испричати оне преговоре, који су много година и више пута вођени између Милутина и римских папа. Доста је ако напоменемо, како је лукави краљ српски не један пут успео, да увери ону вешту римску курију, како је вољан, да се искрено баци у наручја Риму. Што је Милутин најпосле збацио образину, те је с тога папа на њ подигао крсташку војну, то је са свим природно; али Милутин беше онда већ постигао своју цељ, или мишљаше да му не треба више папина помоћ.

После оних освојења на грчкој земљи и по што је Босну анектовао, Милутин је бацио око на Бугарску. Али му је отуда претила озбиљна опасност. У то је доба пала била Бугарска под власт Татара, који су из Молдавије упали. Мудри Милутин у овом је случају женидбом отклонио рат од своје државе. Прогнавши своју другу жену, Мађарицу Јелисавету, ожени се ћерком Тертера, бугарског владаоца. Тиме је себе с те стране осигурао, а за тим је одмах отпочео војну противу грчке државе. Цар Андроник, да би се ослободио тог незгодног непријатеља, понуди Милутину ћерку своју за жену, који је ову понуду радосно примио. По што је с Бугарком четири године живео у браку, предаде је Грцима. Његова невеста Симонида,

ћерка византијског цара, још не бејаше навршила осму годину.

Поводом ове женидбе ступио је српски краљ у савез са Византијом, и помагао је својега таста противу Турака у Малој Азији. Кад се с грчком државом измирио, сазрела је у Милутиновој души једна велика мисао, коју да је остварио, нема сумње да би вековима стално утицала не само на балканско полуострво него и на судбину целе Европе.

Милутин није имао законитог мушког наследника, а од четврте своје жене није се могао надати породу. Његова два незаконита сина, Стеван и Константин, живели су усамљени у Зети и у пределу око Скадра. А на то није помишљао Милутин, да своју владавину остави Владиславу, сину својега брата Драгутина, као једином живом законитом Немањићу. Уз то је још придошло, да се, због непрекидног опадања византијске државе, предвиђао скори и коначни распад те државе. У таким околностима веома је природно било, што је у души частољубивога Милутина синула мисао, да своју државу споји са грчком царевином под једним истим владаоцем. Било је изван сваке сумње, да ће он сам и нико други бити тај владалац; али који би били његови наследници? На решење тог питања, чини се, да је већ утицао туђински уплив. Царица Јерина, Милутинова пуница, страсно се заузела за ту мисао свога зета о уједињењу обеју држава, и то на штету свога мужа цара Андроника. Биће да је у Јерини поникла та мисао, да овај царски престо обе уједињене државе, после Милутина, наследе њезини (т. ј. Јеринини) синови, а све показује, да је и Милутин ту мисао усвојио.

Милутин је умео, да за ову мисао задобије и један део властеле; али се највећи део, а на име и свештенство, ужасавао од такога спајања са страном силом. По што су Драгутин и његов син Владислав живели удаљени (као што знамо у Срему), то су српски незадовољници уочили Милутиновог незаконитог сина Стевана, као природнога потомка Немањића. И Стеван се заиста подигао беше

на свога оца; али га је овај победио, лишио вида и послао у Византију, да га цар причува.

На скоро за тим Милутин се поново борио за одржање Босне, где су међу тим брибирски грофови нешто освојили. Заузет још једнако својом великом мишљу, ступа за тим у преговоре са Карлом Валојским и сином му Карлом Алансонским, који бејаху огласили неко право на византијски престо. Милутин шћаше, да те захтеве Валојевића употреби у своју корист, па је и опет заваравао папу. По што је пак приметио, да су ови његови нови савезници толико слаби, да му не би ништа користили, то се он поново махнуо запада.

1317 године умре Драгутин; краљ се послужи том приликом, те Драгутинове земље сједини са својом државом.

Ове исте године опростио је и своме сину Стевану, јамачно за то, што је увидео, да се она његова велика мисао не да више остварити, било с тога, што се томе противио српски народ, или што је у то доба умрла његова дојакошња верна савезница, царица Јерина. С тога је желео, да му се син Стеван нађе у близини, јер није хтео да му престо наследи синовац Владислав. Од тога се доба Стеван опет настани у Србији.

Милутин није проживео на миру последње године свога живота. 1318 године подиже се на њ Карло Роберт, краљ мађарски, који се здружио беше са Карлом Сицилијанским и неким арбанашким поглаварима. Карло Роберт одузе му један део мачванске баније, а Павле, гроф брибирски, неке земље у Босни. Остале савезнике тим је лакше свладао Милутин, што се мађарски краљ због унутрашњих немира мораде вратити својој кући.

Милутин је умр'о 1321[1] год. баш кад се спремао, да се умеша у распру између старијег и млађег Андроника.

Ма да је у потоње доба српска држава претрпела гу-

[1] Милутин је умр'о 29 октобра 1320 год. јер је Стеван 1321. год. лицем на Богојављење (6 јануара) венчан за краља у Неродимљу. Пр.

битке, опет је много већи простор захватала после Милутинове смрти, него што је имала, кад је Драгутин одступио. Милутин је често и дуго ратовао; али, као што смо видели, умео је у многим случајевима да пренесе бојиште на непријатељско земљиште. И с тога се становништво Србије непрестано множило и све је више у богатству и благостању напредовало. Милутин није заборавио ни на цркву, на ову најмоћнију потпору српских владалаца. Многе је цркве и манастире подизао и богато их даривао, и то не само у Србији, но и ван њезиних граница, а на име у Солуну, на Атонској Гори, па и у Јерусалиму. Истина је, да су ове задужбине већином поникле из прорачуна, да задобије грчко свештенство, а тиме поравна пут замишљеном уједињењу; но при свем том српски хроничари с највећом хвалом помињу побожнога и дарежљивога краља Милутина.

При смрти Милутиновој, као што смо већ поменули, живео је само још један законити мушки потомак лозе Немањића, син краља Драгутина, по имену Владислав. Али су опет земаљски великаши, јамачно утицајем свештенства, подигли на престо незаконитог Стевана. Та оданост према Стевану биће да је поникла, што је Владислав био дуго затворен, и што је по том живео у далеком Срему, те је готово и непознат био у својој отаџбини. Међу тим су већ и за то сматрали Стевана као природнога наследника престола, што му је Милутин уступио у део Зету, као дедовину Немањића. Али је Стеван још више задобио љубав српскога народа, тога ревносног чувара своје народне самосталности, тиме, што се противио тежњи свога оца, кад је овај хтео да уједини Грчку и Србију; те тако рећи, у исто се време у одбрану народних интереса, ма и безуспешно, с оружјем у руци подигао беше на својега оца.

Стеван Урош III, Слепи, није са свим изгубио свој вид, шта више, док се бавио у Византији, готово се са свим излечио. Он је познат у историји поглавито по имену Дечански, а то је име задобио од оне дивне цркве, коју је у Дечанима подигао. Одмах у почетку своје владе имао је

да се бори са двојицом, који су огласили право на престо. Један од ових беше његов млађи брат Константин, као и он ванбрачни син Милутинов, а други Владислав. Стеван их је победио и обојица су у боју погинула.

По што је своје господарство утврдио у својој држави, Стеван је, по примеру свога оца, одмах обратио пажњу своју на спољне послове. У Босни Карло Роберт беше утврдио ауторитет мађарске круне, и ову је област поклонио Котромановићима. Стеван је зазирао од краља мађарског, и с тога се обратио папи, па је и он, по примеру својих предака, уверавао папу, да ће примити и ширити католичку веру. Али чим је приметио, да се од Карла Роберта нема ничега бојати, јер онога друге бриге беху обузеле, прекинуо је преговоре с Римом.

Стеван је у то доба бацио поглед на грчку државу. Користећи се раздором оба Андроника, упао је с војском у Грчку, и после многогодишње војне освојио је многе земље у Македонији и Тесалији, које је, као феудна добра, поделио својим вернима. Стеван, мешајући се у распру оба Андроника, уплео се беше у војну са Михаилом, царем бугарским. И у томе га је послужила војна срећа. Године 1330. у једној великој битци, где се нарочито одликовао Душан, син Стеванов, до ноге је разбијена бугарска војска, па је ту и сам цар погинуо. Стеван је за тим освојио Бугарску, али је опет није присјединио својој држави, и ако му није ништа сметало да то учини.

На неколико година за тим закључи Стеван мир са грчким царем, и од тога је доба непрестано живео у пријатељству са Византијом, тако, да кад Карло Роберт поново прећаше Србији, Андроник је са својом војском помагао краљу српском. Шта више тако се чини, да се Стеван можда и великом идејом свога оца бавио и да се све више зближавао Грцима.

Али га је баш та љубав према Грцима сурвала. Његов син Душан, кога је одмах, чим је ступио на престо, венчао као млађега краља, а који је живео у Зети, није баш

мирно сносио ове очине грчке симпатије, у толико мање, што су те симпатије, због Стеванове друге женидбе Гркињом, постале опасније, јер је с овом могао изродити децу. По што је Душан видео, да му је право наследства у опасности, пристане на скоро уз незадовољнике, који су се из дана у дан множили. Српски духовни и световни великаши све су брижнији бивали због последица, које се могле изродити из краљеве превелике симпатије према Грцима. Незадовољници се око младога краља прикупљаху. Ово запето стање међу оцем и сином већ је поново долазило до јавног непријатељства, али се свагда свршавало измирењем. Најпосле године 1336-е (или по некима већ 1332-е године) Душан је, било из частољубља, или што су га на то потицали његови савезници, незадовољници, оружаном руком на оца напао, овога заробио и убио, или је бар допустио, да га устаници убију. После тога дела ступио је Душан на престо, као прави краљ српски.

Дело оснивања државе, којој је Немања темељ положио, велики је напредак учинило до почетка Душанове владе. Све су српске земље (осим Босне) уједињене биле у једноставну државу, која у свом унутрашњем устројству показује истина спор али сталан развитак. У течају овога времена поједини снажнији владаоци увећаваху простор државе новим областима. Њихове срећне војне противу Грка и Бугара учинише, те је Србија у Европи постала чувена, њихове се свезе са западом умножише, а преговори с папама још више пробудише пажњу западне Европе. Не да се дакле порећи, да је Србија, већ у првим десетинама XIV-га века, међу осталим државама уживала не малу важност. Број становника знатно се множио, материјално је благостање цветало, па и ако се индустрија још не бејаше из својега повоја развила, опет је држава отворена била страним трговцима, који су својом радиношћу морали благотворно утицати, да се народ српски обогати. А, као што ћемо видети, и у правним односима одомаћило се по мало уређеније стање. Српска је држава дакле очиглéдно пошла путем напретка.

Али не смемо заборавити ни оне црте, што ову слику помрчују. Нарави и обичаји још су били сурови и дивљи. До душе, ни остале европске државе онога доба у том обзиру не показују цивилизованије стање. Али је у западној Европи већ почео да се развија грађански живаљ у варошима, који је положио темељ познијем развитку цивилизације својом вредноћом, мирним животом и усталачком индустријском и трговачком радњом, а, поглавито оном тежњом, да особитим правима штити своје интересе. Србија је све до краја оскудевала у варошком, управо грађанском живљу; и по томе није било могуће, да поникне таки сталеж, који би с једне стране држао равнотежу према привилегисаном реду људи, а с друге би стране постуино к себи привлачио масу народа.

С тога се морално стање српскога народа у XIII-ом и XIV-ом веку показује на сваки начин у црњим бојама, него у осталих европских народа. Налази се, до душе, и на другим местима сверепост и подлост. Српски краљеви, који су један другога протеривали, један другоме вид или сам живот одузимали, нису можда били сверепији од других сувремених европских владалаца, који су у исто доба така иста зла чинили. Историја окривљује Милутина, што је био разуздан и похотљив; кори га што се четири пута женио, отеравши од себе своје прве три жене. Али много више заслужује, да се за тако што окривљује енглески краљ Хенрик VIII, који је много позније живео. Истина је, да су српски краљеви показали не мало лукавства у преговорима својим са римским папама и са грчким царевима. Али зар сувремена историја самих тих римских папа, зар историја сувремених малих и талијанских и готово свију европских држава — а да и не помињем скроз покварену византијску државу, — зар те историје сувременика не показују далеко очитије примере лукавства и неверства?! Српски су великаши устајали противу својих владалаца, радили су да добију учешћа у јавним пословима, и често су гледали, да ограниче краљевску власт. Али зар не нала-

зимо на таке појаве и у Француској и Енглеској?! Додуше, устанак енглеских барона противу краља Јована „без земље“ донео је устав (Magna charta), док на противпревлађивање српске олигархије, и друге незгодне прилике допринеше к пропасти државе. Али и овоме налазимо примера у историји Мађарске. Површном се посматрачу побожност српских краљева може учинити као претворство; па опет она то није била. Црква се свагда показивала као веран и поуздан наслон оним заиста патриотским и народним владаоцима. И сам Немања имао је да захвали свештенству за највећи део својих успеха. У осталом црква се у средњем веку, не само у Србији него и по другим крајевима, показивала врло попустљива и гледала је кроз прсте владаоцима, који су градили цркве и манастире и баштинама их обдаривали. Побожност, која иде на то, да се покаже само у спољашњим знацима, и онда као и данас, није исто што и морал. И по томе она побожна ревност српских краљева поред свију неморалних њихових дела, не изгледа ни мало као излив претворства. Није нам намера да бранимо ондашње морално стање српскога народа. Али, са гледишта историјске објективности, било би неправо, да их оптужујемо само за то, што су имали погрешке свију народа европских онога доба.

При свем том, ова иста објективност захтева, да признамо, и ако је српски народ са осталим народима био готово на једнаком ступњу развитка, да нам се српска историја показује много суморнија него историја осталих европских држава. А томе је узрок, што у Србији као што смо рекли, није било посредног елемента, који би носио у себи клицу потоње цивилизације.

IV.

Сјајно доба српске државе.

Душан, кога савременици називају „силни“, готово је четврт века владао, најпре као краљ, а за тим као цар срп-

ски. За његове владе доспела је српска држава до врхунца својега развитка. После њега одмах је настало падање државе, и није за тим дуго трајало, па је држава пропала. Али докле је Душан живео, Србија је својом силом и уважењем надвисила све остале државе на балканском полуострву, а пред њим је и византијска држава поступно опадала и готово се расула.

Душан је био заиста једна од најузвишенијих личности својега века. И сама је његова спољашност изнуђавала поштовање. Свако се дивио његовој личној храбрости, његовом готово слепом јунаштву на бојноме пољу; али се још више одликовао својим владалачким и државничким својствима. Истина, да је Душан осећао своју личну вредност, и с тога је био поносан; али, говећи својој сујети, он је у исто време узвисио име и важност својој отаџбини. Што је год учинио из частољубља, то је у исто време увећало и силу Србије. Душан је био без сумње најпатриотичнији владалац Он није помишљао, као његов дед Милутин, на уједињење грчке и српске државе, те да господарство остави у наследство потомцима грчких царева. Пред његовим очима лебдила је идеална слика велике српске државе, која би обухватала цело балканско полуострво, али би ово на сваки начин стајало под хегемонијом српскога народа. А за остварење овога великог задатка није му оскудевала ни снажна воља, ни душевна способност. Он је створио велику српску државу, али није умео, да за релативно кратко време своје владавине, улије трајну животну снагу својој држави; а то је било и немогуће. Писци словенски хвале Душана, што је српској властели одузео право, да има учешћа у земаљској управи, право, које се оснивало на народним предањима, а што је на место тога сву државну власт концентрисао у владаочевој личности. Доследно томе, Душан је на своме двору и у свима намесништвима освојених провинција само оне намештао, који су се одликовали или који су умели да задобију његову наклоност. Има опет других, који веле, да је један између многих узрока на-

глом опадању српске државе, што су ови намесници дошли до велике власти, те су после Душанове смрти, тежећи да постану самостални, тиме ускорили распад српске државе. Али је можда погрешка била не толико у самој установи, него много више у тој околности, што је српска држава била сувише малена и слабо развијена, е да би могла постати средиштем кристализације једнога већег државног тела. И ако се сада једва може судити о последицама догађаја, који се нису збили, али се опет може по вероватности тврдити, да би се Душаном основана велика држава, а нарочито поред трулог византијског царства, не само одржала, него би се и утврдила, да је Душан дуже живео, и да нарочито није онако нагло и онако бујном снагом наступила турска навала. Али било како му драго: Душанова заслуга остаје неоспорна, да је своју отаџбину и свој народ узвисио до највишег ступња силе и развитка, колико се то у оно доба постићи могло.

Дојакошњи правац развијања српске државе и Душаново лично частољубље, наравно да је изазвало неизбежну борбу са грчком државом. И заиста је ово ратовање Срба са Грцима готово без прекида трајало за све време његове владе. Душаново победно продирање у Македонију и Арбанашку, па чак до Еубеје, и појава његових коњаничких чета под зидинама Византије, принудише у Солуну опседнутог старијег Андроника, да 1341-е године закључи мир. Многи богати градови и простране области дођоше тада под Душанову власт.

После смрти цара Андроника преузе власт у своје руке Кантакузен, главни државни доместик, испрва у име малолетног Јована Палеолога, а за тим на скоро у своје име самостално. Из ових замршених односаја изродише се на више година унутрашњи ратови. На једној страни беше удова царица Ана са својим присталицама, а на другој страни био је Кантакузен и његова странка. Душан је умео, да се вешто користи овим раздором Византинаца, помажући час једној час другој странци, али се свакад овим

победама служио у корист своју и своје државе. Испрва је помагао Кантакузена, али видећи, да овај није рад, да жртвује градове и земље за љубав уговореног пријатељства и савезништва, окрете се противу њега. Не можемо се упуштати у описивање овог дуготрајног ратовања, што је Душан водио противу грчке државе све до последњег тренутка својега живота; не можемо причати појединости ове огромне борбе, у којој су странке међу собом непрестано мењале одношаје, надмећући се, која ће другој боље подвалити, или која ће веру погазити; не можемо набрајати све, што је покушано, да тровањем, убиством или подмићивањем један другога уклони с пута, или да присталице својих противника принуде на издајство. Бејаше то војна без сажаљења, без милосрђа, коју су устопце пратила пустошења, болештине и глад. Али је било и племенитих црта, а међу њима је јамачно најзанимљивија слика одношаја, што се разви између Душана и Кантакузена, при чему се све до краја сачува јуначко поштење, па и онда, кад већ стајаху један према другом као непријатељи, кад један другога нападоше оружјем и лукавством. Хроничари су забележили тринаест Душанових ратова са грчком државом. Није баш свакад побеђивао српски владалац; бивало је кадшто, да је и он претрпео осетљиве губитке. Знатније вароши и провинције често су мењале господара, али је најпосле и опет ратна срећа остала верна Душану, и Грци нису могли да му одузму та његова велика освојења. Осим правих српских провинција, беху саставни делови српске државе још и цела Македонија, Арбанија и велики део Тесалије.

Али и ако ћутке прелазимо преко појединих ратова, што је Душан водио са византијском државом, не смемо да заборавимо на један важан моменат, кад је Кантакузен 1346 године везао савез са Османима, који једва дочекаше, да у већим гомилама упадну у Европу и да се ту настане.

Из разних самосталних турских области, које су тада постојале у малој Азији, на име из Ајдина и Сарухана,

поједине су ратоборне и грабљиве чете већ одавно узнемиравале обале трачког полуострва, оне су често и по унутрашњости државе тумарале. У својим унутрашњим борбама, па и у ратовима са српским и са бугарским владаоцима, Грци су често призивали у помоћ таке турске скитничке чете, које су за тим обично тек после ужасних пустошења враћале се у своју постојбину. Кад оно Душан прекиде пријатељство са Кантакузеном и с њиме се зарати, обратио се овај за помоћ Умур-бегу, господару од Ајдина. Пуне четири године заједнички се бориште турски и грчки борци противу Срба, па као што рекосмо, кадшто су и побеђивали. Али је та Умурова помоћ била несталнa. Турци су долазили у Европу на лађама, кад год су их затребали, па се после боја, а често и за време рата, враћаху у своју отаџбину, по што су подједнако опустошили земље и својих пријатеља и непријатеља.

Ови Турци разликују се од Османа, који су у последњим годинама XIII-ог и у почетку XIV-ог века, особито у некадашњој Витинији, положили темељ својој потоњој силној држави. Блиско племенско сродство и религиозна заједница Османа са осталим мало-азијским Турцима не сметаху ни мало, да често и међу собом ратују. Оркан, владалац Османа, уздржавао се до сада од насртања на Европу, ма да је већ и онда промишљао и тежио, да освоји Европу; али је пре свега желео, да своју власт утврди у Малој Азији, па није хтео да своју силу растури. Међу тим није дуго потрајало, а већ се указа жељена прилика, да се у европске послове умеша. Царица Ана, видећи да својом снагом не ће више моћи савладати Кантакузена, који је такође налазио снажну потпору у турским помоћним четама, потражи помоћи код османског владаоца Оркана, трудећи се, да га сјајним обећањима приволи, да своју војску пошље у Европу против Кантакузена. Оркан приста на ову понуду, и два пута је долазио у Европу са својим четама. Али Кантакузен одржа победу, а Османи, починивши грдна пустошења, вратише се дома. Ма да је

Кантакузен неке користи задобио, на скоро је ипак увидео, да не ће пресудно успети, ако Оркан још даље успомаже царици Ани и њезином сину Јовану Палеологу. Да би пријатељство Османа задобио, Кантакузен је своју ћерку жртвовао, понудив је 1346-е године за жену већ остарелом Оркану. Владалац Османа прими ову понуду, и овом се женидбом оствари савез међу Кантакузеном и Орканом, који у својим последицама онако судбоносан беше. Од тога је доба Оркан често слао своје чете у помоћ своме тасту, које су слабо успевале противу Душана, али су тим више ојадиле византијску државу. Османи, који су прелазили у Европу као савезници, на скоро су заборавили на државне користи и на користи њихова пријатеља Кантакузена, те су све јасније показивали своје освајачке тежње Кантакузен је увидео опасност, која му је с те стране претила, али је већ било доцне, да се ова отклони. 1356-е године заузеше Османи на обалама Хелеспонта малу тврђаву Цимпу, и овде се стално угнездише. Друге године освојише и Калипољ. Тиме су Османи положили темељ своме сталном настанку у Европи.

Ово се догодило већ после смрти Душанове. Докле је он живео, Османи се нису могли осилити. Али је и Душан предвиђао опасност, која од овога азијскога народа прећаше не само Византији, него и Србији. У последњој години живота свога (1355 или 1356 год.) прикупи велику војну силу, да заузме Византију. Али Душан на овоме походу умре, а с њим паде у гроб и величина српске државе.

Душанова пажња није била управљена само на исток. Експансивна сила, која се тада појавила у српској држави, захтевала је, да се ова шири у свима правцима. Одмах у почетку своје владавине допр'о је Душан до Саве, тако, да Карло Роберт мораде потражити средства, како би се од њега одбранио. Али не дође до судара међу овим двема државама. Позније кад мађарски краљ Лајош (Велики) 1346 године дође у Далмацију, забрину се Душан, да Босна не -постане права мађарска провинција, те с тога се поче до

говарати с папом, уверавајући га, да ће примити католичку веру. На таке услове одмах му обрече папа, да ће га заштитити, и да ће му његова освајања признати. Кад се пак Лајош удаљи у Напуљ, Душан опет прекиде своје преговоре с папом. После неколико година спремао се Лајош за нов поход у Напуљ, али је најпре заповедио бану Стевану Котромановићу, да са својим четама прође кроз све покрајине до Котора, јамачно да тиме Душана застраши. С тога Душан друге године, кад се краљ Лајош бављаше у Напуљу, упаде у Босну, опседе, истина без успеха, Травник, али му испаде за руком, те освоји Захумље. 1353-е године опет се спремаху за рат Мађарска и Србија. Сва је прилика, да је Душан онда освојио Мачванску банију заједно са Београдом. Кад Лајош после ових догађаја поче прикупљати војску, привидно да на Србију нападне, Душан се опет обрати папи, и овај не пропусти, да му своје посланике пошље. Међу тим се дознаде, да се Лајош управо спрема, да удари на Млетке. За то је Душан 1355-е године поново прекинуо свезу са Римом.

Победе, које је Душан у свима правцима задобио, голема завојевања, којима је увећао простор своје државе, уважење, што је и у своме народу и код суседних држава уживао, најпосле и његово лично частољубље: подстицало је краља српског, да и спољним изразом докаже свој моћни положај, до којега се узвисио и он и српска држава. Царска титула, коју су до пропасти римске државе сматрали као символ светског господарства, а коју је од тога доба присвајао себи исток и запад у истом смислу, али не и по истом праву, — та је титула највише одговарала оној цељи, коју је српски краљ мислио постићи у будућности на основу извојеваних успеха. Узевши царску титулу, Душан је задовољио не само своје частољубље, већ и сујету својега народа. Та је титула означила Душана за природнога наследника византијских царева, чим би коначно освојио грчку државу.

Од 1346-е, а по другима од 1348-е године, назва се

Душан: *царем Македоније и самодржцем Срба, Грка, Бугара, Приморја и западних страна.* У исто време, кад је огласио царску титулу, венчао је за краља својега сина, младога Уроша, и поверио му управу над правом Србијом. То је први случај у историји династије Немањића, да се наследнику престола не даје породични део наследства. Знамо, да се Зета сматрала као старо породично наследство. Царској власти, која је сва друга права присвојила и надмашила, морале су и старе правице уступити. Но и ако је Урош имао титулу краља, опет је био само намесник у Србији, онако исто, као и они великаши у другим областима, које је Душан тамо на управу поставио. Над свима стајаше сам цар, као идеални представник или средиште свеколике државе. И ма да ова промена показује неки привидни напредак на путу ка централистичном развитку државе, што је тако заиста и било поред челичне Душанове личности, ипак је ова промена, као што ћемо позније разложити, поникла управо из старинских традиционалних појмова. Што је пак државни развитак у том правцу тако брзо прекинут, узрок ће томе, поред утицаја спољашњих прилика, бити поглавито тај, што права Србија, ни у којем обзиру није могла бити средиште такој великој држави. Па и то стоји: да је с једне стране та држава била подељена на сразмерно мало провинција, које су биле сувише велике, те се намесници у границама својих области осећаху као самостални владаоци; а с друге је стране претерано централисање свеколике власти у царевој личности допринело, да није било правога државног средишта осим владаочеве личности. Све то доказује, да је консолидовање хомогеног државног организма само тако било могуће, кад би после Душана долазили све сами снажни и узорити владаоци. Али се така одлична својства, којима се Душан одликовао не налазе већ ни у његовом сину и наследнику. На овај начин и сама она велика достојанства и титуле, као: севастократор, деспота, и кесар, што их је Душан, по грчком обичају, у својој држави установио,

и којима је своје верне, а на име наместнике великих провинција одликовао, пробудише у грудима појединих славољубаца тежње, да сруше ауторитет слабога владаоца и да у његово име сами владају. Под Душановом снажном мишицом заиста се и нису указали ти недостаци; под његовом је управом, без икакве сметње, радила државна машина, и врховна је власт била поштована у самој држави и изван граница државних.

Српска је држава царском титулом достигла не само врхунац својега развитка, већ се својом самосталношћу и потпуним државним суверенитетом у исто време узвисила до равнога ступња са суседним старијим државама. У овој новој фази државнога живота морали су се и црквени односи промените. Као што смо већ споменули, источна је црква у Србији (па и у другим државама, где се одомаћила), добила чисто народни карактер. Она чврста веза, која је везивала цркву и државу, па и свеколико политично биће народа, непобитно је захтевала, да упоредо са ширењем политичке власти и растењем њезине самосталности, и црква заузме све независнији положај, али не према српској држави, већ према црквама, које се развише на земљишту, где владаху страни политички организми. До тога је доба српска црква зависила од византијског патријарха, који је потврђивао српске архијепископе. Кад је Србија постала царевина, било је са свим доследно, да се и српска црква од византијске одвоји. И Душан заиста, пред великим сабором свештеника, огласи да ће у будуће српски архијепископ носити титулу патријарха, а после неколико година заиста се коначно одвоји српска црква од византијске патријаршије. Овим чином нова царевина и у црквеном погледу заузе место у реду са свим независних држава, и у овом обзиру поста равноправна са византијском царевином.

Осим освајања и уређења политичких и црквених правних односаја, Душан је велику пажњу обратио и на унутрашње послове. Овом његовом брижљивошћу створен је

онај значајан законик, који је Душан 1349-е год. на великом народном сабору прогласио. Ова збирка закона, о којој ћемо још опширније говорити, поред свију својих мана, износи нам занимљиву слику ондашњег културног и правнога стања српскога народа.

Пре него што се растанемо са Душаном, овим заиста великим владаоцем, и почнемо говорити о оној жалосној периоди опадања, умесно ће бити, да изнесемо целокупан нацрт унутрашњега развитка и организовања српског државног бића, како се оно стварало, на име у времену од Немање па до Душанове смрти, обзирући се при том и на старије доба. У том погледу биће изван сумње најдрагоценији они податци, које нам даје Душанов законик. Законе и наредбе, који се у њему налазе, нису искључиво створили ни Душан ни његово доба, него ће то јамачно бити скуп старих обичаја и наредаба ранијих владалаца, што су добили законску силу, и са овога гледишта, збирка ова живо расветљује развитак политичких, друштвених и правних одношаја српскога народа, те као покушај кодификовања занимљива је поред свију њезиних недостатака.

За темељно проучавање унутрашњег развитка, ваља, осим Душановог законика, потражити изворе и у старијим краљевским даровницама (хрисовуљама) и повељама; па и историја суседних народа даје кад и кад податке, што нас обавештавају.

При свем том није могуће нацртати верну и потпуну слику унутрашњих одношаја и стања, јер се на сваком кораку налазе тамне нерасветљене појединости и празнине, које нису попуњене, а мучно је, да ће се икада попунити. Због недостатка у податцима, често се решава неко питање само по претпоставкама и осећању. Ове примедбе морали смо у напред споменути, једно да бисмо открили тешкоће, с којима се има да бори историчар, а друго, да не би то исто поново казивали код свакога појединог предмета.

Друштвени строј српскога народа основан је на установи, која се код свију словенских народа налази у разним

периодима њихова развитка. О тој установи говорили смо летимице, и она још и данас постоји код јужних Словена под именом *задруге*.

Задруга је заједница или дружина, која обухвата све, што је међу собом привезано широм или тешњом, а поглавито везом крвнога сродства; али је кадшто захватала и са свим туђе особе и породице. У њој се заједнички рукује целим имањем, а рад и привреда појединих чланова унапређује благостање заједнице и умножава општу имовину. Али су заједнички и издатци за издржавање ове дружине, па и сви, који су у једној задрузи, живе заједнички у једном истом дому. Пословима задруге готово неограничено управља један од људи, кога остали на то место изберу. Може бити изабран ма који, па и најмлађи члан задруге. Али је по природи саме ствари, да је биран био обично најстарији, по што се тражило, да поглавица куће има највише искуства, од куда је и назив *старешина*, а Словени још и данас називају старешином онога, у кога је већа власт. Поред свега овог општинства и велике власти старешине, чланови задруге ни мало не губе било од своје личне самосталности или од способности, да могу имати какву својину. У заједничкој имовини сваки члан има једнаки део, а уз то може привредити и засебно имање, којим по том може слободно располагати. А задруга није ни строго засебно друштво, јер је допуштено сваком члану да иступи, или да нов члан у задругу ступи.

Не можемо се овде упустити, да посебице опишемо ту значајну и важну установу; што смо до сада казали, биће довољно, да сваки добије јасне појмове о друштвеном и о државном развитку српскога народа.

У овој особитој установи задруге истичу се два момента. Један је од тих, што сваки члан задруге има једнако право не само на заједничку имовину, но и на то, да избором старешине утиче на друштвене послове. Други је пак, што власт поглавара задруге постаје слободним избором осталих чланова, те баш тиме бива ограничена, и

што се у том поглавито гледа на старије године, али баш никако на непосредно наследство.

Да ли су Срби онда, кад се доселише на балканско полуострво, осим прастаре друштвене установе задруге имали и друге установе, које би бар у себи клице централисаног државног стања имале; да ли су владалац или владаоци, под којима се у нову постојбину доселише, већ тада заиста уживали права владалачка права, или су то биле војводе, избране само за време рата, као што се то налази код осталих Словена; — на та питања једва би се сада могло јасно одговорити. И ако у „пурпуру рођени" цар изреком тврди, да је после онога владаоца, који је Србе преко Саве превео, његов син дошао на владу, а за овим опет његови потомци, опет се чини, да је у оно доба владалачку власт вршио само за време избрани војвода, а једва подлежи сумњи, да у време досељења, осим сродства по језику и пореклу, и из задруге поониклог племенског строја, није било никакве друге установе, која би Србима уjемчила централистични државни живот.

Да ли су Срби собом донели ову племенску установу, или се она развила тек у њиховој новој постојбини, то се нас слабо тиче. Али је међу тим изван сваке сумње, да су многе уједињене задруге очувале своју самосталност, и да су створиле ширу заједницу или племе. Земљиште, на коме је тако племе становало, и које је било племенска својина, звало се *жупа*.[1] Као што је старешина управљао задругом, тако је и жупа имала свога властитог поглавара, *жупана*, кога су, по свој прилици, бирале из своје средине задруге једнога племена или управо старешине ових задруга, са особитим обзиром на заслужност и старост. По томе је била последица природнога развитка, што су поједине породице или управо задруге дошле до већег значаја, и себи задобиле и осигурале повластицу, да се из њихове сре-

[1] И данас у Босни називају католичку парохију «жупом», а свештеника «жупником», по што и парохијани чине једну заједницу.

дине бирају жупани. Још није дакле жупанство постало наследно, али како је било ограничено на неколико породица, то се и ове породице над осталима узвисише не само по уважењу, него мало по мало и по вршењу политичких права. Из ових породица постао је за тим привилегисани сталеж код Срба, по појму северозападне Европе *племство*, или по изворном српском изразу *властела*.

Порекло српскога племства може се дакле свести на изабране поглаваре и на одомаћење бирачког права у појединим породицама. Појам о породици ваља разумевати по општем словенском тумачењу (као задругу), а не по схватању западне Европе[1].

Као што је племство тако је и највиша власт у држави српској поникла из племенског или жупанијског строја. Видели смо, да су Срби у време свога досељења, а и у познијим вековима, више или мање, зависили од Византије. Власт грчких царева била је онда већ и сувише лабава, да би могла и становницима тако удаљених провинција наметнути обвезе правога државног поданства. Они без сумње задовољни беху, ако су им Срби известан данак давали, или им по некад слали војску у помоћ, или бар ако су у теорији врховну власт Византије признавали. Срби су по томе били готово независни у својим унутрашњим пословима. И само се по тој, посве лабавој свези српских земаља са државним средиштем, може објаснити околност, што се Срби, већ у оно доба често и више пута успешно бораше против цареве војске.

Жупани[2] су дакле — што се тиче унутрашњих по-

[1] У данашњој (кнежевини) Србији још се налази ова установа «задруга», и ако је почела опадати. И у угарско-хрватској Војничкој Крајини до скора је постојала. У северним крајевима Херцеговине и у Црној Гори, где се настанише најснажнији српски досељеници, који су умели најбоље да сачувају своју самосталност и најчистије да одрже своје особине, налази се и данас така установа, као што смо је горе описали.

[2] Не ћемо овде покушати, да решимо питање, да ли се ови поглавари називаху «жупани», или по мњењу других «кнезови», или се служише једним и другим именом у једном истом смислу. О називу кнеза говорићемо још опширније.

слова — тако исто независно владали над племеном или жупом, као што је поглавар задруге владао над задругом. Но власт њихова није била неограничена. По изборном праву бирачи су у исто време утицали на управу јавних послова. А осим тога, као што ћемо доцније видети, поједини су власници, или од целога народа овлашћени сталежи, по старом словенском обичају, бдили и чували право збора и договора, па ако и ређе доношење одлука.

Лично частољубље, индивидуална енергија, а с друге стране жива тежња у народу за самосталношћу, — која им због околних непријатеља налагаше, да се тешње уједине, бејаху јамачно узроци, који су нагонили у свом племену независне жупане, да бирају великог жупана, коме су давали врховну власт, е да би тиме свој опстанак обезбедили. Велики жупани били су по томе наручници (заступници, мандатари) жупана, као што ови испрва беху пуномоћници задружних старешина. За неко време бејаше такође меродавно оно начело, да се, где је могуће, најстарији бира за великог жупана, и да овај само у договору са осталим жупанима ради.

Но као што се жупанство у току времена ограничило на извесне породице, тако се позније и велико жупанство одомаћило у појединим породицама, и то — по природи врховне власти — понајпре у извесној породици. Али и то можемо опазити, да дотичне породице сматрају достојанство великог жупана као заједничку својину, на коју сваки поједини члан полаже право, и с тога у ономе тражи удела Отуда је дошло, да су области међу породичним члановима раздељиване, који су за тим ауторитет тога титуларног великог жупана само као најстаријега члана породице признавали, и као природни саветници с њиме заједнички отправљали опште послове, али се његовој власти нису никад потпуно покоравали, ван ако их је силом принудио.

Такав развитак великога жупанства много што шта објашњава, што би иначе у српској историји остало или

нејасно или би само служило, да се криво и неумесно оцени карактер народа српског.

Једно дакле, што су жупани увек сматрали великог жупана као свога наручника (мандатара), који је од њихова избора, и по томе у многом чему од њих самих зависио; друго опет, она иначе природна тежња великих жупана, да једном задобивену власт очувају својој ужој породици, а на име својим непосредним наследницима: све то нај јасније показује узроке, који су од VII-га до XII-га века на српској земљи изазивали оне пустошне унутрашње борбе, а у исто време спречили, да се снажна династија подигне.

У овоме периоду Србија није била држава, већ лабава целина земаља, на којима Срби живеше. А што је то тако било, узроци се: што су велико жупанство мењало у разним породицама; што синови једнога истог великог жупана делише власт међу собом; што се тежило с једне стране за тим, да се право непосреднога наследства утврди; што је с друге стране ускрсло право старешинства у кругу најближих чланова једне исте породице; осим тога што је сваки супарник лако налазио присталицâ; што највишу власт ограничаваху жупани, који су имали учешћа у државним пословима, и који су најпосле тежили, да буду независни: — све те појаве налазе јединог и довољног објашњења у горе описаном прастаром породичном и племенском строју.

По томе је природно, што идеја државног јединства на српском земљишту за дуго није могла доћи до преваге. Као прави оснивач српске државе може се сматрати Немања. Његов рад већ смо напред по заслузи уважили. Овде имамо још да покажемо, како се државна врховна власт образовала, и како се опростила стеге првашњих и традиционих односа.

Као што је познато, Немања је био међу својом браћом најмлађи, али је опет добио најважнију жупу или област, на име Рашку. Овај догађај тако је противан усвојеним обичајима, да се никако не би могао објаснити, кад се не би знало, да је грчки цар Немању заштићивао.

Наравно, да је така очита повреда старога поретка и традиционих обичаја, дражила на јаван отпор све оне, који се осећаху да су им права повређена. Немања беше принуђен, да дуготрајне ратове води са својом браћом, који су га, између осталога, веома значајно прекорили због тога, што је почео да гради цркву, а није за то своју старију браћу упитао. Нема сумње, да је уз Немањину браћу, поред оних мањих жупана, пристала и властела, која је на Немању гледала као на насилника и рушиоца обичајима освећеног стања. Али је уз Немању стајао прост народ, као што то бива при свакому новачењу, светина, коју је за њ задобило свештенство. Осим тога помагао му је и његов заштитник, грчки цар Манојло, те тако му испаде за руком, да одржи победу над својим непријатељима, и да оне лабаво спојене области уједини.

Немања је ослабио и окрњио онај дотле силни племенски строј, али не бејаше у стању, да га коначно преобрази. Највећи успех, што је извојевао — а према тадашњим приликама заиста се може великим назвати — био је у томе, што је власт великог жупана у такој мери учврстио и проширио, да после тога не налазимо, да се у другим породицама когод отима о власт великог жупана, или касније о краљевску власт. Једном речју, он је основао праву династију, којој се као такој није ни мало више одрицало право на владавину.

Али то није отклонило и могућност раздора у кругу саме династије, нити напоре великаша, да утичу не само у државне послове, него и на наследство престола; а ту је могло бити питање само о томе, који ће од чланова владалачке породице наследити престо.

Кад се Немања своје владавине одрекао, њу је предао своме сину, првенцу Стевану. И тако је и сам Немања онда мислио, да још није потпуно признато начело непосредног наследства, па је нашао за нужно, да своју власт, и то јавно, на сина пренесе. Ово одступање са престола, као и Стеваново оглашење за великога жупана, збило се пред ве-

ликим народним сабором, на ком су били: сва она духовна и световна властела и властеличићи, војводе и ратници, који су обично на таку скупштину позивани били. Овим је чином Стевана тако рећи сам народ признао за Немањиног наследника, а самим тим делом стало се на пут свима познијим, на старим обичајима основаним изборним покретима, који би можда опет оживели.

Борба између новог поретка, који је Немања основао, и оних ранијих односа не огледа се само у овом једном примеру. При своме одступању Немања је другом свом сину, Вукану уделио Зету, ову стару породичну „дједину". И ма да је у овој прилици отац млађега сина лепо световао, да своме старијем брату, великом жупану, буде покоран, то се и опет не може сумњати, да је Немања овим својим даривањем јасно посведочио, како се ни он сам није могао да отргне од стêгâ старога обичаја, онога обичаја, по ком се владавина сматрала као својина владалачке породице, у којој имају стварнога удела сви њени чланови. Од каквих је несрећних последица била ова подела државе између оба брата, и у какву је опасност бацила опстанак свеколике зграде, коју је Немања у течају многих година подигао, о том смо већ опширније говорили.

Стеван, син Немањин, назва се краљем, и тиме је уважење владаоца а уједно и династије толико узвисио, да су случајне тежње на престо, које би остале силније породице имале, саме по себи пале. Краљевски назив створио је између њих и престола провалу, која се готово није могла прекорачити.

И Стеван није пропустио, да на самрти огласи свога наследника, благословив за краља својега најстаријег сина Радослава.

За владе Радослава очито се показује утицај земаљских великаша на наследство престола. Они принудише нејаког и слабоумног краља да одступи, а млађега му брата Владислава подигоше на престо. У том се опет појављује

прастаро изборно право, само што се, без сумње, ограничило на чланове једне исте породице.

Да ли је Владислав по својој вољи престо оставио, или, налазећи се у истим неприликама, принуђен био, да се владавине одрече, што није баш немогуће после онога, што се са његовим братом збило, то се сад не да пресудити; али се чини, да је трећи брат Урош, још за живота свога старијега брата, дошао на престо.

Уроша, кога историчари називају „велики краљ“, после његове дуге владавине потиснуо је са престола његов син Драгутин. Драгутину је, до душе, помагала и мађарска војска; али се не да порећи, да је и међу српским великашима нашао присталица, који су радосно ту промену прихватили. Јамачно су ови помишљали, да ће под немоћним Драгутином свој утицај лакше остварити, него под енергичним Урошем.

Неколико година после Драгутина долази на престо млађи му брат Милутин. Овде се јавља знатна околност, што Драгутин, који одступа, има сина Владислава, али овај не постаје краљем, већ очин млађи брат Милутин. Што је народ тако лако признао Милутина, то се може, поред вештине и усталаштва самога владаоца и заузимања целога клира, највише приписати тој околности, што је Милутин био најстарији члан династије и што је народ у то доба веома живо појмио и признавао старешини право наследства. Али да наследство по природном реду још није било признато, доказује и то, што је, по казивању неких хроничара, Драгутин уступио престо своме млађем брату само под тим условом, ако Милутин призна за свога наследника његова (Драгутинова) сина Владислава. По том је дакле директно наследство требало и гарантије.

Знамо да је Милутин начинио Србију силном и богатом, али је и уважење владаочево у великој мери утврдио. При свем том се његов незаконити син Стеван и опет противу њега бунио. Ма да је Стевана само частољубље покренуло на устанак, ипак су великаши, који га у том

помагаху, са свим друге побуде имали. Они су постали незадовољни и учествовали су у овоме покрету само због Милутинових грчких планова. Али и то стоји, да је претенденат престола и против енергичног Милутина нашао присталица међу српским великашима. Па је и Душан нашао у њих помоћи, кад је свога оца лишио престола и живота. Оним многим раздорима, побунама и унутрашњим ратовима, давао је повода онај у опште засебан, а у многом обзиру независан положај, који су заузимали чланови династије, а на по се најстарији син, у којем је отац обично гледао свога наследника. Као што видимо, захтевало је прастаро племенско или у овом случају управо породично право, да чланови династије утичу не само саветом и утицајем својим на владавину, него, да у исто време у знак својега учешћа у владавини, независно управљају и областима, које су биле у неком феудном односају према држави. Али се по оном, што већ рекосмо, и овај односај стварно разликовао од феудне системе у западној Европи. Уједињењем српских земаља створио је Немања велику државу; а биће да је од тога доба све више јачало мишљење, што је у осталом већ укорењено било у традиционом појму, да по владаочевој смрти цела држава или управо владавина оном члану породице припада, кога је бивши владалац себи за наследника означио, а народ га ћутећи или јавно као така признао, али су уз то и остали чланови породице известан удео добити морали. Овај део била је Зета, стара породична имовина (дједовина) лозе Немањића, којом су владаоци по својој вољи, као својом личном имовином, располагали. А на име видимо, да пресумтивни наследник престола редовно у Зети станује, а у раније доба и други су чланови породице ту становали. Често смо помињали, а на име да је Немања, при свом одступању, подарио Зету своме млађем сину Вукану. И Милутинови незаконити синови Стеван и Константин налазе се такођер у Зети и у околини Скадра, а оба су довољно снажна, да се први противу свога оца а други про-

тиву свога старијега брата и краља подигне. И Душан се за живота свога оца у Зети бавио, и одатле је подигао онај судбоносни устанак противу краља. За време Дечанскога, важност пресумтивног наследника, поред засебне области, још је једним називом порасла. Дечански, или је хтео да задовољи частољубље свога сина, или је подражавао обичајима византијског двора, тек доста то, да је он Душану подарио назив „млади краљ“. Не да се порећи, да је тај назив допринео, да противности између оца и сина ојачају. Важан је обрт у овом обзиру наступио за Душанове владе. Кад је овај силни владалац царску титулу на се примио, одмах је свога сина Уроша за краља венчао, и предао му управу Србије, док су међу тим освојене области стајале под намесницима, које је цар именовао. По томе Урош већ не добија у део Зету, то породично наследство. Царство је било знамење силе тако замашнога обима, да су поред ње раније деобе ишчезле. Али су стари појмови опет неповређени остали. Душан се сад већ назива, „царем Срба, Бугара и Грка“ и заиста се могао надати да ће та титула, која је у оно доба имала само теоријску вредност, скорим и правоме стању одговарати. Уз тако порасла силу и наследна државина династије морала је порасти, јер се ни сам Душан не могаше са свим ослободити онога појма, да и владалачка породица мора имати свој засебни имовни део у држави. У проширеним одношајима царевине мала Зета већ није могла важити као наследство царске породице. И тако је сва Немањина уједињена Србија у својој целини заузела оно место, што је дотле Зета заузимала; а уједно је ова Србија имала да буде и језгра новој држави. Тиме се може протумачити, за што је Душан свога сина за краља прогласио, и за што му није дао Зету, него целу Србију. Потпуно је истина, да Душан, онако силан и моћан, не би трпео, да му се син онако самостално понаша, као што се он према своме оцу понашао; и Урош, поред све своје краљевске титуле, није био ништа друго већ намесник Србије. Али је питање, би ли овај одношај, који Душан

између цара и краља створи, довео после до још већих заплета, но што бејаху они ранији, да нису Османи поништили развитак српске државе.

Кад период развијања највише државне власти за време Немањића све до краја прегледамо, то се пре свега два потпуно супротна правца опажају. Једна од тих струја огледа се у тежњи владалаца, да скрше онај нагон великаша, по коме се ови, по старом племенском уређењу, мешаху у најважније државне послове и да владалачка власт буде автократична. Друга и овој са свим супротна струја огледа се у непрекидној борби племства, да свој утицај и своју моћ што више очува, утицај који се на традиционим обичајима оснивао.

У тој борби, све до Милутина, није баш свакад краљевство побеђивало Династија је до душе чврсто утемељена; али није одмах обезбеђен и ред наследства, који би могао да стане на пут непрекидним раздорима. Владаоци се наравно трудише, да својој деци, а нарочито најстаријем сину обезбеде круну, а има више примера, где владалац свога наследника поименце оглашује. Али се та намера није свагда остварила, а највише за то, што су супротне тежње свакад нашле потпоре у кругу самога народа; јер наследно право првенца још није захватило корена у политичком осећању народа. Тек од Милутина видимо, где син после оца долази на престо. Али се ни ова непрекидност не може као са свим стална сматрати. Сетимо се под каквим је ванредним околностима Стеван Дечански дошао на престо на место свога стричевића Владислава. Па и сам Душан само је преко очињег мртвог тела доспео на престо. Душанове уредбе, нови поредак, који је он произвео, носили су у себи клицу новога систематскога развитка. Али је таквих, по великом духу њему равних наследника, а и повољнијих прилика требало, да се не сруши оно, што је он на развалинама старих предања подигао. А овако су, — поред несигурног новога стања, а уз слабу унутрашњу управу, и поред спољне, силне навале, — те погрешке

надбујале све оне користи, које би тек позније настале, и тако је српска држава пропала.

Из борбе краљевства за апсолутним господарством и племенског партикуларизма властеле, — који је на старом строју основан био, — развио се облик ограничене монархије у српској држави, као што бејаше у Душаново доба. До које мере и на који је начин владалачка власт у редовном стању ограничавана, о томе ћемо на свом месту говорити. Овде ћемо само споменути, ради допуне дојакошњем разлагању, још то, да ни у периоду Немањића, (а јамачно ни пре тога), врховна државна власт није никад у име жене вршена, ма да су и жене кадшто много утицале у опште послове. Мушка је лоза владавину наслеђивала по старом словенском обичају. Жена не могаше бити глава ни задрузи.

Српска је црква још од Немање ревносно потпомагала тежње, да се једноставна држава подигне и да се краљевска власт прошири. Врховна државна власт и црква упоредно се развијаху у Србији и узајамно су у најтешњој свези стајале. Развијање цркве код Срба већ је по својој особини једна од најзанимљивијих појава у историји. Црква је са великога утицаја свога, што је на образовање државних установа имала, још важнија постала. Кад је већ о краљевској власти говорено, то приличи, да одмах за тим у кратко поменемо и црквене односаје.

Цар Ираклије замоли папу, да му пошље мисионаре, који би досељене Србе и Хрвате хришћанској вери поучили. Још не бејаше настала поцепаност источне и западне цркве, византијски цареви бејаху у најбољој слози са римским папама, чији су изасланици већ почели покрштавати народ у Далмацији. Појмљиво је дакле, што се Ираклије обратио папи. И тако је хришћанство Србима проповедано по католичким догматима. Које су вере били незнабошци Срби кад се доселише? У разлагање тога питања не ћемо се упуштати. Оно стоји, да је један део досељених племена без опирања примио хришћанство; али се тако исто лако

вратио својој старој вери. Након једног века по Ираклију, кад су византијски цареви својим домаћим пословима и на државним границама моћнијим непријатељима заузети били, нису се могли много освртати и на овај једва познати народ, који се на далеком западу мирно настанио. Тако се чини, да први покушаји покрштавања нису трајна успеха показали. У IX-ом веку посла цар Василије у српске замље нове проповеднике, али ови бејаху већ из Византије. Да ли су Срби сами изјавили жељу да се покрсте, као што тврди Константин, или је то учинио Василије, и не питајући их, то не ћемо испитивати, али је истина, да се Срби нису ни у овој прилици противили хришћанској науци. Међу тим се јаче ширење хришћанства у народу рачуна од онога доба (IX-ог века), кад се трудом словенских апостола Ћирила и Методија на српској земљи појавише мисионари словенског порекла, да народу нову веру народним језиком проповедају. И заиста је већ онда словенски језик у српској цркви у тој мери употребљаван, да је 925 год. сабор у Спљету забранио употребу словенског језика а заповедио да се само латински језик употребљава, као што је то свуда на западу уобичајено било. Хрвати се лако покорише саборској одлуци, али су Срби и даље службу божију на своме језику служили. Од тога времена почиње одвајање Хрвата и Срба по вери, који је раздвој и на њихову народност све до данашњих дана силно утицао.

Новији српски писци, говорећи о слабом успеху у преобраћају, који су цареви Ираклије и Василије, најпре преко латинских а за тим преко грчких свештеника вршили, налазе томе узрока у тој околности, што народ, неразумевајући ове проповеднике, није могао ни примити њихову науку, а напротив разумевајући поуке словенских свештеника, одмах је и нову науку радо присвојио.

Овај назор не можемо усвојити. Прави узрок, што се преобраћај на српској земљи лагано ширио, јамачно је лежао у политичком строју српскога народа. Онај преобра-

жај свега грађанског и човечанскога бића и свију тадашњих одношаја, у след чега је хришћанство за време својега постанка постало у римској држави животном потребом целога друштва, учинио је, да се нова наука, која је тежњи онога века одговарала, брзо ширила, без припомоћи државне власти, па шта више и поред њезиног отпора. Али у познијим вековима, после распада римске државе, или ван њезиних граница, код оних народа, где не беше потребе такога новачења, ту се, по сведочанству историје, хришћанство, готово без изузетка, само принудним средствима државне власти могло одомаћити, било да је то чинио владалац онога народа, који се преобраћао, или неки силнији страни владалац.

Као што смо видели, у српским земљама још није било у оно време такве снажне једноставне државне власти, која би силом могла што год изнудити. Жупани су у својој жупи независно владали. Велики жупан имао је до душе неку важност, али није свакад и фактичну силу имао. А с друге стране ни спољна принудна сила није успевала. Византија је за то била сувише слаба; папа није другим средствима располагао до својим легатима и саборским одлукама, којима је анатемисао; Бугари су тек на измаку IX-ог века примили хришћанство, а Угарска, која се доцније истиче као силни чувар католицизма још није постојала.

У таким околностима беше са свим природно, да хришћанство с једне стране није много напредовало, а с друге, да се ово, ма и ограничено ширење, без принуде и отпора збило.

Не да се порећи, да је појава словенских апостола утицала на ширење хришћанства. Срби се нису противили новој вери али се нису баш много за њу заузимали. Разуме се, да су они, који се склонише да приме нову веру, радије је примали онда, кад им је њиховим језиком а не туђим проповедана. Међу тим незнабоштво није одмах престало, чим се српски језик у служби божјој одома-

ћио. Без сумње је, за оно неколико десетина XI-ог века, кад је српска земља, као византијска провинција, непосредно под управом грчких намесника била, много више учињено за ширење хришћанства, него што су дотле учинили покушаји латинских, грчких па и словенских свештеника, јер су јамачно они намесници своју власт употребили на то, да српски народ ма и силом у хришћанство преобрате.

Колико је пак, поред словенског језика, утицала Византија на ширење хришћанства, — и ако је Србија више привидно но фактично од ње зависила — најјасније се види из ове околности. Хрвати, најближи сродници Срба, покорише се Риму. На српској земљи поникле епископије биле су испрва под спљетским, а доцније под барским архиепископом, који је владичански огртач (pallium) од папе примио. И ако су дакле све те побуде, бар у религиозном обзиру, Србе западу привлачиле, то ипак су они, ван Босне и јужно-западних крајева, били у XII-ом веку махом православне вере, ма да им је првашњи језик источне цркве тако исто био стран као и онај римске цркве. Овај резултат може се дакле искључиво приписати само грчком утицају.

По томе дух партикуларизма, што се у племенском строју појављује, налазимо не само на пољу политичног него и на пољу црквеног развитка.

Српско свештенство, које је народни језик у цркви одржало, само је у начелу признавало ауторитет папиних епископа, који су само у приморским градовима становали. Српско је свештенство у овом периоду било управо независно, како споља, тако и у своме кругу. По једноме извору средњега века свака је жупанија имала свога независног епископа (или првосвештеника), а и то се збило, да је како западна тако и источна црква огласила за свеца подгоричког кнеза Владимира; прва због његове ревности према римском католицизму, а друга зарад његове ревности према поукама источне цркве; а то је јасан знак, да су Рим

и Византија подједнако Србе као своје верне сматрали. Така расулост црквене власти, и што не бејаше снажне централне управе, у нечем је допринела, те се незнабоштво за дуго није могло коначно искоренити, и да се богомилска јерес на далеко рашири, на име у Босни, где је под именом патаренства или катарењства још вековима владала.

У XII-ом веку налазимо дакле у српским земљама још неразбистрене одпошаје у црквеном обзиру. Истина да се хришћанство већ дубоко укоренило, али је поцепано било између Рима и Византије. Они који се држаху источне цркве, бејаху готово са свим независни у религиозним стварима, ма да се чинило да номинално стоје под влашћу појединих архиепископа. Уз то је овде опде било још незнабожаца, а Богумили присвојише својој вери један део народа.

У таким приликама отпочео је Немања своју улогу, да ствара државу. Знамо, да је он по латинском обреду крштен и да је до своје тридесете године био одан католицизму Кад је добив Рашку и јамачно помоћу цара Манојла задобио жупанство, прешао је у источну веру, и од тога је доба источно православље постало народном вером српских владалаца и српске државе.

Немањин прелаз у православну веру био је од велике важности и доказује његову дубоку политичну увиђавност. Тако се чини, да је у земљи, којом је Немања завладао, народ био искрено одан наукама источне цркве. Немања је овим својим кораком задобио симпатију народа, коју веома требаше у борбама, што се појавише између њега, његових рођака и осталих жупана. А тим се још већма удворио грчком цару, чијом се помоћу често од највеће опасности спасавао. За све време своје владе Немања је тежио, да религиозним делима што више учврсти савез између народа и владаоца. Он је многе цркве саградио и богато их украсио, јамачно у тој цели, да у вернима ојача религиозно осећање и да колебљиве у вери утврди. Уз то енергично гонио патарене и ћ све је чинио, да их истреби

Само није дирао у католицизам, једно можда с тога, што се овај у западним областима дубоко укоренио, а било би неумесно, да изазове антипатије католичких Срба, а друго за то, да му се за невољу нађе такви елеменат у земљи, на који би се могао да ослони,ако би се византијски утицај случајно осилио.

Једноставна држава и у овој једноставна вера, беху две главне тежње Немањине државничке радње. Као што смо видели, он сам није могао потпуно да оствари ни једну од ових двеју цели, али је његова заслуга, што се у оба правца борио с тешкоћама почетка.

Јединство вере и самосталност српске цркве учинише велики напредак у најближем времену после Немање, са неуморнога рада његова најмлађега сина св. Саве. Већ смо испричали, да је Растко, трећи син Немањин, под именом Саве, примио монашки чин у Светој Гори. Ту је многе године провео, а за тим је сав свој живот, с највећом ревношћу, посветио религиозним делима своје отаџбине. Знамо како је Сава својим утицајем измирио своју браћу Стевана и Вукана, који су у непријатељству живели, и како је тиме једва склопљену (конституисану) српску државу од крајње пропасти спасао. И од тога часа Сава је уживао највеће уважење у народу.

1221-е год., на Никејском сабору, посветио је византијски патријарах Саву за српског архиепископа. Али се Сава није тиме задовољио. Од цара и од патријарха добио је повластицу, да у будуће српски архиепископ, независно од византијског патријарха, посвећује епископе, које српски црквени синод изабере, а патријарху је остало само право, да их потврди. Ово је био значајан корак на путу к независности српске цркве. Вратив се Сава у своју отаџбину, велику је радљивост развио. Пре свега поново је крунисао свога старијега брата за краља, и том приликом је цео сабор пред њим изговорио символ источне цркве. За тим је сву државу поделио на 12 епархија, и само су Срби бирани за епископе, (пре тога су, под византијским

утицајем, заузимали Грци највишa црквена достојанства), а на тај је начин створио свештенство, које је у свакомъ обзиру народним духом задахнуто било. За столично место српском архиепископу би одређена Жича, где је Сава из Свете Горе још пре тога пренео земаљске остатке свога оца Немање, а краљ Стеван, да би што већим сјајем и важношћу окружио архиепископску столицу, наредио је, да се у будуће краљеви у Жичи крунишу.

Осим побројених установа за утврђење и ширење источнога православља у српском народу, још су веома утицали манастири, које је такође завео у Србији, давши им правила свето-горских монаха. Српски монаси бејаху много више у додиру са народом, но они на западу. Имађаху до душе велике баштине (метохе) и многе поданике (метохијске људе), али нису никада имали са свим одвојену монашку заједницу, као калуђери у западној Европи. У осталом њихов је позив био, да народ поуче и да га у побожности утврде.

По томе, што је готово уз сваку цркву постајао и манастир, или управо, што су цркве биле већином близу манастира, и што се народ на овим светим местима гомилама скупљао у дане, кад је која црква славила, не само да се Богу моли, но да се весели и тргује, калуђери су долазили у тешњи додир са народом. Без сумње су манастири и у познијим вековима јако утицали на веру и културни живот народни. У једној се краљевској наредби одређује, да син тежака остане тежак, ма био писмен. Било је дакле тежака и у оно доба, који су добијали неко образовање, а по што није било школа, то су их свештеници и монаси образовали.

Што је Немања за државу, то је исто Сава за веру учинио. Као веома важна чињеница у његовом раду сматра се та околност, што је Сава био члан владалачке породице; његов старији брат, коме је државу спасао и кога је позније крунисао, није му се могао противити. Сава је дакле имао потпуну слободу рада у црквеним пословима, шта

више, могао је рачунати, да ће га највиша државна власт тим пре потпомагати, што је његов рад за државу користан био.

Наравно је дакле, да је узвишени положај, што је црква за владе првога краља у држави заузела с временом још повољнији постао, а тим је у исто време растао и утицај свештенства како на државне послове, тако и непосредно на саме владаоце.

Голема а неоптерећена црквена добра, лично учешће црквених великодостојника у већању народнога сабора, судско право над духовним лицима и поданицима, и велики утицај на народ, што је долазио од честог и непосредног додира с њиме, давало је клиру велику власт, којом се најрадије служио у корист свагдашњег владаоца, али кад што и у противном правцу. Драгутина су свештеници навели, пробудивши у њему религиозну сумњу и грижу савести, да се, у корист своме млађем брату Милутину, одрече владавине, који је боље умео да их за се задобије.

Од Милутиновог доба, кад је држава пошла путем освајања, и српска је црква постала ecclesia militans. Трагом победне војске и српски су свештеници продирали у освојене области, где су српску цркву организовали.

У опште се српска црква одликује чисто народним духом и својим нежним политичким осећањем. Познат нам је факат, да су српски краљеви, и то баш они, који су држави највише привредили, не један пут показивали наклоност према католицизму; па су често ступали у непосредне преговоре са папама, обећавајући, да ће не само они прећи у католичку веру, но да ће и цео народ преобратити. Са овога привиднога колебања за цело би се краљевство најжешће завадило са свештенством, које се тако ревносно држало науке источне цркве; али се то није збило. Ми смо се пре тога потрудили да докажемо, да српски краљеви нису били искрени у преговорима са Римом. Тобожна наклоност према католицизму само се онда ја-

вљала, кад је са запада, а на име од Мађарске, претила опасност Србији а нарочито Босни, на коју су непрестано српски краљеви право полагали; а у Босни се католичка вера беше јако ра ширила, те је папа имао довољног утицаја. Чини се као да је српско свештенство појмило тај принудни положај, те је својим краљевима праштало ту привидну апостасију, увиђајући, да ће се краљеви радо повратити у наручја народне цркве, чим мине опасност; а тако је свакад и било. Па је и сам Душан више пута преговарао са папом, а чим му је сила порасла, одмах се окренуо противу католицизма, и трудио се, да строгим а често и грозним средствима принуди католике, да своју веру напусте. Заповедио је православном свештенству, да живо прионе око тога, да католике, ма на који начин, преобрати, а на против је латинском свештенству забранио, да православне у своју веру примају. Покатоличени православни морадоше се, под претњом строге казне, у своју стару веру повратити. Католик није могао ни становати са православним нити се женити, док није прешао у источну цркву. Свакога је постигла строга казна, ко се усудио, да католике прикрије.

Таквим је средствима Душан много допринео, да католицизам ослаби, а да се источна вера рашири, Душана није побудила ревност у вери да гони католике, него управно начело, које је од Немање као аманет остало потомцима: јединство цркве у једноставној држави.

Као што је држава, тако је и црква под Душановом владавином достигла врхунац свога развитка. У царској се титули огледала така потпуна независност, тако истински самосвесно и с осталим државама света равноправно, самостално господарство, да ни државни првосвештеник није више могао зависити од цркве у другој равној држави.

На сабору, који је држан у Скопљу 1346 године, у присуству целога српског и бугарског свештенства, Душан је прогласио српског архиепископа Јанићија за српскога патријарха, и за будуће је укинуо обвезу, да од Византије

тражи потврду, а за столицу му је одредио Пећ. Цариградски патријарах Калист није истина оклевао са својом анатемом, али Душан, који је створио не само силну државу, него је умео да створи и независну цркву, слабо се освртао на клетве, које је на њ бацила Византија. Шта више на сабору, што је на скоро у Серезу држан, изрекао је, да се грчки епископи из целе државе истерају. Кад промислимо, да су онда многе несловенске области постале саставним деловима Србије, уверићемо се још више о томе, да Душан није као његов дед смерао, да уједини грчку и српску државу, него да створи чисто српску државу.

О властеоским добрима српских црквених лица, о њиховом праву и учешћу у општим пословима говорићемо позније, а овде још само то помињемо, да се српска јерархија, за време Душаново, делила на више и ниже свештенство (клир). У прву су врсту долазили: један патријарах, од прилике 20 митрополита (архиепископа) и епископа, неколико ексарха, више игумана или манастирских поглавара. Уз ове је још постојала велика множина свештеника и калуђера.

Пре но што пређемо на поједине гране државнога живота, ваља да поменемо разне друштвене сталеже, њихова права и обвезе, и њихов одношај међу собом и према држави. У средњем веку, кад је држава постојала из скупа људи са неједнаким правима, и кад су ови, баш према тим неједнаким правима сачињавали строго одељене сталеже, готово се сва државна радња управљала по привилегијама и обвезама разних друштвених сталежа. И ако у данашње време, поред готово свуда одомаћене равноправности, ни значај ни уважење друштвених сталежа нису мањи но што је то некада било, то је ипак у оном веку законом или обичајем освештана повластица већма излазила на видик и могла се, тако рећи, рукама опипати. Јер и ако у наше дане лако можемо да појмимо установе и радњу културних држава а да дубље не испитујемо својствене одношаје друштвених сталежа, на. пр. одношаје велике и мале властеле,

капиталиста и радника, произвођача и трговаца, или умних радника и умног пролетаријата; то се ипак у средњем веку не могу распознати ни саме фазе, како се у државној радњи мењају, ако одношаје и обим властитости разних друштвених сталежа не познајемо.

У Србији, као и у свима европским државама, налазимо разлику између појединих друштвених сталежа, која је поникла отуда, што неки, по својим повластицама, извесна права уживају, а што други таких права немају. Ми смо већ напоменули, на који је начин постао онај друштвени сталеж, који се управо може назвати племићским сталежем. Даље смо често упућивали на разлику, која постоји између српског племства и феуднога у западној Европи, ма́ да се у нечем подударају. Порекло српскога племства ваља тражити у избору, по коме су појединци од других себи равних, узвишени на неко старешинско звање. Са свим је природно, што су ови људи фактичним вршењем власти, с временом задобили уважење, и тиме себи обезбедили извесна права и повластице, не толико по својој дужности, већ просто по уживању тога достојанства. А тако је исто природно, што су ова права и повластице по мало постале наследне у оним породицама, које су их стекле.

За време Немањића јавља се властеоство или племство већ као веома снажан сталеж, који се одликује својим големим добрима и множином повластица, као и својим одлучним утицајем на државне послове. Често смо имали прилику да видимо, каквом се енергијом ово властеоство и према самим краљевима истицало; а сила је властеоства тим већа бивала, што су се неке одличне породице међу собом тешње свезале и тиме су разгранате нараштаје створиле. Тако властеоско колено или племе имало је знатна непокретна добра, на којима су становали, не само поданици него и многе породице властеочића; и оно је над овима имало и неку судску власт, не баш у смислу западног феуда, али тек толико, да су ова племена често могла да развију велику самосталност. Племство се оснажило још

и оним правом, што је у народној скупштини, са искључењем свију неплемића, имало удела у већању о општим пословима. и што је у својим и у споровима својих подаsucceeds ника могло само да суди. Али је то било само у грађанским споровима. а кривично суђење без разлике спадало је у круг суђења краљевских, а позније царских судова.

Душанов законик разликује властелу од властеочића. Први беху више а други нижи или прости племићи. Каква је управо постојала разлика између једних и других, мучно је одредити. Према неплемићима имали су, без сумње, једнака права, и по томе је та разлика могла бити само у узајамном односају племића. А то се најбоље огледа у томе, што по Душановом законику, ако је властелин увредио властеочића, имао је да плати одређену казну, а у противном случају властеочић не само да је морао да плати ону исту глобу, него су га још и батинали. А неплемићи (себри) подједнако су бивали кажњени, било да су властелина или властеочића увредили. Вероватно је, да је осим веће или мање глобе за увреду, права разлика између властелина и властеочића била у већој фактичној власти и у праву на одличнија звања. Јер нема сумње, да је уживање државних звања у опште спадало у повластице свеколиког властеоства, само што су, бар позније, виша звања припала властели а нижа властеочићима. Ми ћемо о звањима још опширније говорити, за то овде помињемо само толико, да су називи̂, које је носила властела и које налазимо у потоње доба краљевства и за време целога царства, долазили из круга власти извесних звања. Жупан и кнез беху некад, више или мање, независне административне старешине у већим или мањим областима, а војвода значи од речи до речи војсковођу и вероватно је да је тај назив у том смислу и употребљаван. У осталом тако се чини, да су позније таки називи постали наследни и у оним породицама, које су биле носиоци таквих достојанстава, а често су као просте титуле, прелазили од оца на сина, па и онда, кад неко није више отправљао дужност, с којом беше скоп-

чана она тутула.* За време Душаново налазимо у Србији многе титуле, које су позајмљене из византијске дворске и званичне јерархије. Било је севастократора, ћесара, деспота и. т. д.

Све су то била дворска достојанства или највиши чинови, али су јамачно подарени као титуле за одликовање. А да је још пре тога уобичајено било, доказује сама чињеница, по којој је Немања свом првенцу сину Стевану дао титулу деспота. Међу тим не налазимо западно-европских титулатура; Србија је у религиозном и политичком као и друштвеном одношају одсудно пошла правцем источњаштва (оријентализма).

Властела нити је плаћала данак, нити је давала работу од својих добара (баштина), која је од дедова наслеђивала, а ни од онога што јој је владалац с правом својим даривао; само је у случају рата обвезана била, да даје наоружане људе и коње, а осим тога властела је морала лично војевати. Међу тим српска властела не беше баш са свим слободна од сваког давања. По једном Душановом закону може се закључити, да је властела обвезана била сносити јавне терете, и то нешто у природним производима, а нешто у новцу, али колико, то није одређено било. Баштинско добро је слободно било од сваког терета, и сва је прилика, да су властела плаћала само на пронијска добра, а као што ћемо видети пронија и баштина биле су са свим различне државине.

Како је пак властеоство у исто време било главни господар земље, биће најудесније, да на овом месту у кратко напоменемо онај по себи нејасан одношај државина. Као што смо рекли, било је државинā од две врсте баштина и пронија. Баштина је била земља са неприкосновеним правом својине, у које нико није смео дирати. У једном Душановом закону нарећује се, да „баштину ни цар, ни

* Тако н, пр. у данашњој Румунији потомци су бивших кнезова задржали титулу кнеза.

краљ, ни царица не може силом одузети, откупити или заменити". Баштинска добра основана су на установи задруге, као што то показује неприкосновено право својине, које је за ову привезано било. Све задружно, а позније и племенско имање јамачно је било у први мах заједничко и потпуно независно. Ово начело заједнице игра важну улогу као значајна чињеница и у развитку највише државне власти. Кад се позније поједине породице до веће власти узнесоше, а племенски строј замењен би породицама ужега круга, беше по све природно да су те породице са већом влашћу присвајале све веће и веће делове од оне негдашње племенске имовине, угнездивши се на место и у права негдашњег племена. Ова су имања за тим, као дедовина, била неприкосновена својина појединих породица, чије неограничено имовно право беше основано баш на овој дедовини и на оној од памтивека уживаној независности. Така добра беху баштина. Већ је овај, по све вероватан развитак, по себи условљавао ослобођење баштина од свију терета, јер се оно суверенство, што су ова племена негда у сваком обзиру уживала, и које су силније породице, као њихови наследници, себи присвајале, у позније доба, са развитком државнога живота, односило само још на имовне одношаје, Баштинска добра беху заиста слободна од свакога терета, како од работе, тако и од порезе. За сву ову државину своју властеоство је имало ту једину дужност, да војује, а то је у оно доба, бар за властелу, било пре право него дужност. Природна последица ове потпуне и неограничене државине беше, да су села, становници, цркве па и свештеници постали, тако рећи, саставни делови оних баштинских добара и с њима мењали господаре. Поред ових силнијих породица, које су своју имовину непрестано увећавале, нису ни оне мање важне племенске породице одмах, или бар нису све изгубиле своју имовину. Оне су, да богме, по мало осиромашиле и дошле у неку зависност према одличнијим породицама, па најпосле су увршћене у ред неплемића, који се називаху неропси. Ако су међу тим сачувале ма који

део своје дедовине, тај су део могли као својину и задржавати. И заиста дознајемо, да је баштинско добро могао сваки држати, владалац као и властела, свештенство, манастири, цркве па и сами неплемићи, но ови, да богме, тек под извесним условима. Поред тога што се баштина наслеђивала, налазимо владалачко даровање (донација) као други начин, којим се долазило до баштина. Право даровања постало је у Срба променом старинскога поретка. Знамо, да се у старије доба и сама владавина сматрала као заједничка својина владалачке породице. Тако поимање наравно да је доцније изазвало ту мисао, да као што је права дедовина свакад остала својина владалачке породице, коју међу собом делише поједини чланови, (као што је то н. пр. бивало под Немањићима са Зетом), да је тако била и држава, или бар њезине земље, својина фактичног владаоца, којом је слободно располагао. Тако разумевање није ограничавало потпуну приватну државину баштинских добара; али је оно дало владаоцу право, да даровањем створи таке баштинске државине, било то из својих или из оних добара, што су од властеле конфинскована, или другим неким путем повраћена круни (управо владаоцу), било пак најпосле, да су владаоци таке баштине стварали из онога државнога (управо владалачког) приватног имања, које су доцније задобили у освојеним областима. И овим се правом служише српски владаоци често и у великој мери, а нарочито онда, кад хтедоше да награде у рату стечене заслуге, или да узвисе сјај цркве.

Сад се истиче питање, да ли су власници својим баштинама слободно располагали, да ли су их могли продати или поклонити? Одговор на то питање нити је лак, нити прост. Из онога горе изложенога права о неограниченој државини истицало би и право слободнога располагања. И заиста сведочи један Душанов закон, а сведоче и ранија даровна писма, да су властела, па још и невластела, могла таква баштинска добра да продаду, или да их на цркве дарују. С овим стоји у противности та околност,

што даровна писма, говорећи о овим баштинама, овако изреком одређују: да се дају за вечита времена не само обдареноме, него и његовој деци, унуцима, праунуцима и потомству. Даље тачно одређују Душанови закони, бар за властелу, којим се редом наслеђују баштинска добра. Баштинска добра властелина наслеђују деца његова, а ако их нема, онда деца његове браће до трећега колена. Најпосле поједине повеље сведоче, да су властела до душе могла оставити добра црквама, али обично тек по што владалац то одобри. Све то сведочи, да господар није баш могао безусловно располагати баштинама, као што би се могло замислити по речима поменутог закона. Ова несугласност тако би се могла изравнати, ако претпоставимо, (по новијем српском тумачу Душановог законика), да је само први господар баштине могао том земљом слободно и неограничено располагати, а потоњи само условно, а то ће рећи, да су могле само дароване баштине слободно мењати свога господара.

Друга али веома мало позната врста државине била је пронија. По што ова изгледа као баштини супротна, то морамо из тога извести, да је то била земља, с којом не беше везано тако потпуно право државине, као у баштине, и да се па ову већ плаћао порез. А по што неплемићске ратаре налазимо на властеоским пронијским земљама настањене, који врше неке услуге, можда се не ћемо преварити, ако између старих српских пронијских и мађарских урбаријалних земаља неку (али само неку) сличност налазимо. По Душановом закону, пронијарску земљу није било слободно ни продати, ни купити, ни поклонити. Ову наредбу ваља тумачити тако, да су пронијарску земљу могли држати искључно само неплемићски тежаци, истина, не по праву својине, него само по праву уживања, с том обвезом, да властеоском господару одраде неке послове. Сва је прилика, да је пронија била онај део властеоског добра, који је био одвојен за поданике, и којим делом властелин није имао право да сам собом слободно располаже. Само дакле онда,

кад властеоско добро, са свим што је на њему, а по начину који обичајима освештан беше, промени господара, узимана је, са општом променом господарства, и пронијска земља заједно са људма, који су на овој становали; али се од њих није могло одузети уживање њихових земаља. Осим тих земаља (тако рећи поданичких добара), на којима су као што ћемо видети, живели под именом неропаха и отрока познати неплемићи, налазимо још пашњаке и шуме, што су их села заједнички држала, а што су служили за исхрану сељачких стада, или су давани под закуп скитачким пастирима (Власима и Арбанасима). Нема сумње, да поданици тако исто нису могли располагати овим општим пашњацима и шумама, као ни пронијским земљама, на којима се настанише. Само је неизвесно, да ли је и господар земље имао право на уживање производа ових сеоских заједничких добара, или је то било искључно право поданика. Властела су често, осим својих земаља, држала и владалачке (управо државне) земље,некако као под закуп или управо на привремено уживање. Али у овом случају нису могли од поданика узимати никакав данак, осим неког новчаног пореза за станове[1].

Властеоска права могли су добити не само Срби, но и странци. У Душановом законику нарочито се помињу грчка и немачка властела и властеличићи. За Грке изреком вели, да њихове баштине, које су по ранијим хрисовуљама добили, и које још држе, да су те баштине „тврде“, а то ће рећи, да као оно српске баштине и ове у свему буду неприкосновена својина. Ово је без сумње вредило и за немачку властелу. Што су Грци, и то многи, у току времена, добили властеоство у Србији, то је последица оног блиског додира, у ком су оба народа међу собом стајала. А немачка властела беху јамачно из реда оних странаца (већином Немаца), који су постали од поглавара оних скитачких оружаних чета, што су не један пут нудили своје

[1] Станарину.

услуге српским краљевима. Овде се по себи рађа питање, какав беше услов и начин, да се племство добије? На ово питање не можемо одговорити, јер нема поузданих података. Но можда се може с неким правом претпоставити, да је бар један од тих начина био: кад је владалац баштинско добро некоме даровао.

Са уважењем, у ком је црква стајала, и са оним великим утицајем клира, сам је по себи дошао *привилегисани правни положај свештенства*. Више свештенство без сумње је имало дела у свима политичким и приватноправним повластицама, које су великаши уживали. Према томе биће, да су и манастири, као моралне корпорације, иста права уживали. Патријарах, митрополити и владике долажаху лично на народни сабор, а тако исто и старешине манастира, игумани; ови последњи јамачно као заступници својих манастирских заједница. Црква, као така, (и то како световно тако и монашко свештенство) имађаше такође велике баштине, само што то, разуме се, не беше наследна имовина појединаца, већ цркве. Становници црквених села бејаху у опште слободни од сваке краљеве или цареве работе, само су били обвезани да цркви работају. Црквена власт имала је судство у својим селима, а и над црквеним људима. Међу тим се сумња, да ли су црквени људи зависили од црквене власти само у црквеним или и у цивилним и кривичним стварима. А и о томе не говоре познати историјски извори, да ли је више свештенство, према својим црквеним добрима, обвезано било, да у рату лично учествује, или да своје поданике на војну дужност принуди.

Ниже свештенство није имало тако великих повластица, као оно виши клир. Калуђери, који су у манастирима живели и уживали приходе манастирских добара, и ако нису лично имали никаква одређена права, ипак су потпуно независни били од световне власти. Али су светски свештеници са свим друкчије стајали. Они свештеници, који су у таким црквама служили службу божју, које су имале своја властита, дакле црквена имања, беху пот-

пуно слободни од свију терета, које су сносили сви неплемићи у народу. О њиховом издржавању бринула се црква, и било је одређено, да се за њих одвоји извесни комад земље. Но ако црква није имала својега имања, већ је н. пр. стајала на властеоској земљи, онда је био обвезан властелин, да се брине о свештенику. Таки свештеник није могао напустити господара земље, изузевши ако тај господар није могао да га пристојно издржава, и ако ни после опомене црквене власти није своју дужност испунио.

Но ма да правни положај нижег свештенства у неком обзиру беше ограничен, ипак се чини, да ни оно није било обвезано на личне услуге. У осталом о привилегисаном положају свеколиког клира, вишег и нижег реда, сведочи онај Душанов закон, који подвргава најтежој казни свакога, без разлике сталежа, који би увредио црквено лице, (ма и простог калуђера или попа).

Осим властеоског и црквеног привилегисаног реда, беше у народу и таких сталежа, који нису имали таких повластица. Сви они, који су у правном обзиру, као супротници стајали према властеоству, зваху се општим именом *Себр* или *Себар*.* Под овим називом разумеју се сви они редови, који нису имали властеоске повластице. Себри дакле нису могли учествовати у општим пословима, па ни јавно се нису смели састајати, (разуме се у политичком смислу), под казном, да ће им се ухо одрезати и да ће се жигосати. Што су уживали земљу, или случајно држали неко добро, тим још не беху везани за извесне услове, које би имали да испуне према господару земље (био то владалац, властеоство или црква). Не имађаху својих судова, већ су зависили или од властеоског или од црквеног суда, ** и за увреде нанесене властели јаче су кажњени,

* Слична је та противност са оном, која је постојала у Француској у најширом смислу између noblesse и roture или noble и vilain.

** О краљевским и царским судовима не ћемо овде говорити, јер су ови, без разлике положаја и сталежа, судили свима држављанима у извесним делима.

но властела, ако су увредила себра; ови знаци грађанског и политичког положаја непривилегисаног реда имају до душе општу вредност, али за то и између себара можемо разликовати разне редове, од којих је сваки имао особени круг права.

Да ли је било у Србији грађанског реда? На то питање можемо одлучно одговорити „не." Така грађанства, као што га н. пр. налазимо у западној Европи, нарочито у Италији, па и у оним пола словенским варошима у Далмацији, Србија није имала. У оно доба још се не беху подигле веће вароши у Србији, није се дакле могао да развије снажнији варошки живот, радиност још није прекорачила прве стадије зачетка, а трговина готово беше искључиво у рукама странаца. У таким околностима није никако чудо, што се грађанство није могло да развије. Међу тим су становници градова и утврђених места (а таких градова било је у оном ратном времену јамачно у великом броју) уживали извесне повластице. Бар се Душанов законик на то позива, да права, која су градовима старијим хрисовуљама ујемчена, остану у целини неповређена, и да ова ни сам цар не сме изменити. Каква су била та права, о томе ништа не знамо. Из појединих места у Душановом законику могло би се закључити, да су становници у градовима имали повластице да своје ствари расправљају пред градским поглаварством и градским свештенством, и да можда, осим нужнога рада при зидању и оправкама тврђава, друге послове нису вршили. За тим су, као што се чини били дужни, да стране путнике на стан примају и да их хране. Земље, што су припадале градовима и варошима, тешко да су биле својина становника. Пре се може замислити, да су то била владалачка, управо државна добра, што су припадала тим утврђеним местима, и по томе су била са свим друкчија добра, но баштине и проније.

Осим мало радника, занатлија и трговаца који су јамачно у градовима и варошима становали, а можда је то она врста грађанства, о којој смо мало пре говорили, остало

је спадало у велику гомилу себара или међу људе без повластица, који беху ратари и сточари. Ни у овом сталежу није владала потпуна једнакост, они се међу собом разликоваху по личној слободи, по вршењу својих работа и по праву својине.

На првом месту ваља нам говорити о неропсима или меропсима. Већ и сам назив овога сталежа у неколико нам објашњава њихово порекло. Норопи су били једна грана трачких Пеона; њихову праотаџбину ваља тражити у вардарској долини. Кад се Срби за време Ираклија доселише на Балканско полуострво, нашли су само неки остатак трачких прастановника у пределима, које су у својој навали опустошили Келти, Готи, Словени и Авари. Тај се остатак староседелаца склонио у планине или у скривеније долине, где је живео од тежења земље и сточарства. Ван сваке је сумње, да се та мирна трачка племена, која се можда у оно доба већ нешто и пословенише, нису противила настанку Срба, него да су просто признала врховну власт својих нових господара, сносећи вољно терете, које им ови наметнуше, е да би, као поданици, свој опстанак обезбедили. По што се ови поданици у течају векова посрбише, а знамо, да су међу тим и многи Срби дошли у таку исту потчињеност: то се на тај начин, поред племства, лагано развио у народу сталеж тежака, који без сумње беше по броју најзначајнији. Од трачких Норопа преостало је само име „Неропаха.“

Неропси се (које бисмо управо могли назвати и поданицима) према томе, ако су становали у селима, која беху на владалачким, властеоским или црквеним земљама, називаху „владалачким“ (царским), „властеоским“ или „црквеним“ неропсима. Према господарима земље, био он владалац, властелин или црква, неропси су јамачно једнаке обвезе имали, по што и право својине привилегисаних према разним сталежима непривилегисаних једнако беше. Уз то су морали да врше још и друге службе у корист владаоца или државе (што је према појмовима онога вре-

мена једно исто било). У неким случајевима неропси су вршили обвезе обе врсте, некад су били од једне ослобођени н. пр. од владалачке работе. У опште су неропси обвезани били, да раде или работају и да данак плаћају. Те работске службе беху веома разнолике, као: орање, жетва, косидба, виноградски рад, чување соколова и ловачких паса, пратња владалаца или неких чиновника, товарење и пренос пртљага њихових, рад при зидању или утврђењу кула, настањивање војника и т. д. Све су то били послови, који су Неропхе лично теретили. Осим тога морали су и порез плаћати, и то нешто у соку, а нешто у новцу.

Неропси, којима је био господар владалац или држава, јамачно су имали да дају сву работу и данак. — На против црквене неропхе, који су на црквеним или манастирским земљама становали, владалац је приликом самога даривања, ослободио не само од владалачких работа већ и од плаћања данка. Међу тим беху дужни цркви да работају. — Најпосле неропси, који су живели на властеоским добрима, морали су господару земље да раде извесне послове, а уз то су плаћали и данак; шта више, по свој прилици, вршили су и ону работу, коју смо мало пре назвали „државном работом.“ — Према властеоским господарима имао је неропах ове обвезе. По Душанову закону морао је неропах недељно два дана работати своме господару, и уз работу давао је годишње (по речима самога закона) *„цареву перперу“*. Ову је работу одуживао радом у пољу. Тај закон изреком казује, да се једна надница (јамачно не недељно, но годишње) на косидбу сена, а једна на виноградски посао употреби. Но ако господар није имао винограда, то је ову надницу могао на други посао употребити. Што се тиче онога перпера, што је неропах годишње плаћао, то је, по смислу царева израза, био јамачно део државног пореза, а властела је овим од неропаха покупљеним новцем свој данак подмиривала. Душанов законик помињући цареве (државне) приходе, као „сок,“ намет и „арач“, налаже, да је сваки човек (дакле без разлике властелин и

невластелин) обвезан давати извесну количину хране у при роди (in natura, сок), а уз то плаћати у новцу (намет и арач). Вероватно је дакле, да су господари земље, што су од неропаха годишње наплатили у новцу, све или бар неки део морали владаочевој благајници да предаду.*

Осим тих надница и перпера, господар земље није могао други рад од неропаха тражити. Шта више, што је неропах поред господарских работа зарадио, то је све било његова својина. Осим тога неропси су могли земљу куповати, и то је била њихова својина. Господарска земља, на којој су неропси живели, звала се пронија. Без сумње били су неропси обвезани, да у име уживања ове проније, работају господарима земље, које су ови јамачно употребили на обрађивање својих баштина.

У осталом неропси су, поред уживања пронијских земаља, за које су работали и порезу давали, могли имати и баштина, уживајући потпуно право својине и слободно располагање. Напоменули смо већ, на који је начин то дошло, да су баштинска добра и позније у рукама невластеле (неропаха) остала. Но осим тога, по јасним речима закона, могли су неропси и куповином доћи до таких добара, Али је ван сумње, да то није била властеоска баштина са извесним (урбаријалним) обвезама, већ то беше друкчија баштина неропаха. Из господарских (урбаријалних) обвеза по себи је долазило, да неропах није могао држати таку баштину, на којој су већ становали тежаци (поданици). И по томе је неропах морао сам своју баштину да

* У краљевским даровницама и другим повељама спомиње се велика и мала работа. Какви су то послови били, мала и велика работа, то се изреком нигде не казује. И по томе се само нагађати може, да је велика работа била тежи посао, могуће онај, на који је све сеоско становништво долазило, као н. пр. орање, косидба сена, жетва, зидање градова, издржавање војника и т. д., а мала работа значила је у опште лакши посао, што је поједини неропах могао да ради, као што беше дужност, да се брине о соколовима и о псима, спровод, пренос пртљага и т. д.

обрађује, а ако то није учинио или није могао да учини, биће да је властелин, на чијем је добру постојала та неропашка баштина, имао право, да му је одузме, а по што је неропах сам лично морао да ради, то да богме да на туђ рад није могао рачунати. Међу тим је ова неропашка баштина, по општој особини такога имања, слободна била од свакога терета; но неропах није ослобођен био од „сока“ и „арача“, јер је то сваки без разлике давати морао, а није немогуће, да је, по уживању баштине, обвезан био, — као и властелин — да о свом трошку војује.

Неропси, који су на пронији у урбарном односају живели, нису могли, без допуштења својих господара, да се по својој вољи расељавају. Ако су ипак отишли, господар је земље имао право, да их поврати, а могао их је поред тога и веома осетљиво казнити. Међу тим Душанови закони узимају у заштиту неропхе противу сваке самовоље. Господару земље беше строго забрањено, да од неропха ма какву услугу захтева, осим оне што закон одређује. Ако је пак господар земље неропху нешто незаконито учинио, овај се слободно могао жалити редовном суду на господара земље (био то властелин, црква или и сам владалац). Нико није властан био неропху бранити, да се жали царским судовима. Ако је своју парницу добио, судија беше дужан да обезбеди неропха, да од свога господара заиста штету наплати. Господар земље није због тога смео, да се неропху освѐти.

Није нужно, да истичемо голему важност ових Душанових наредаба. То стоји, да су то једине од оних најважнијих и хвале најдостонијих наредаба, којима беше цељ заштита непривилегисаних сталежа, каквих је наредаба мало која европска држава у XIV веку могла да покаже.

За време Стевана Дечанског спомињу се осим неропаха још и „сокалници“ и сеоски „мајстори“. Не зна се како се тумачио назив сокалника; тек видимо, да ови сокалници и мајстори беху обвезани, да на црквеним земљама у пола толико работају као неропси.

У ред невластеле спадали су и „отроци“. И ови су, као и неропси, насељени били на пронијама привилегисаних господара, а и они такође обрађиваху земљу и беху обвезани, да врше оне исте послове и да плаћају порезу. При свем том њихов положај беше друкчији од неропашког. Јер отрок није могао држати земљу по праву својине, а у њиховим приватним пословима судио им је господар земље, док су међу тим неропсима редовни судови судили*. Најпосле чини се, да закон није у оној мери заштићавао отроке од господарева самовлашћа, као оно неропхе. Нема сумње, да отроци нису имали ни оне користи, што су је имали неропси. Да ли се отроци могу сматрати за праве невољнике (Leibeigene), као што то неки мисле, или то беше нека врста за земљу привезаних поданика са неким личним правима, то питање не можемо сада расправљати.

Међу бесправне долазе *Власи, Арбанаси и Саси*. Као што им имена већ пок азују, беху то испрва несрпске народности. Власи и Арбанаси, као и неропси, остатци су прастарих становника трачко-илирског полуострва, ако су Нороли као народ ишчезли, то су Македоно-Власи и Арбанаси још и данас познати на балканском полуострву, а наиме ови последњи уживају у својој кршној отаџбини неку независност под слабом владавином Турака. Кад се Срби доселише, беху Власи и Арбанаси од варварских чета већ потиснути у планине, и највише се занимаху сточарством. Бар под ова два имена у старим српским повељама разумевају се пастири, који се од места до места селе. По што се Срби настанише и умножише, без сумње су ови називи изгубили свој народносни значај и у опште се још употребљавају само за означење онога дела народа, који се бави сточарством. Таки су пастири са својим стадима целу државу унакрст пролазили, тражећи боље пашњаке, за које су плаћали извесну цену, било у стоци или у нов-

* У кривичним пословима судио је у тадашњој Србији царски суд свима држављанима, према усвојеном општем начелу.

цу. По праву и обвезама беху од прилике у оном положају као и неропси. То се исто може рећи и о Сасима или о оним Немцима, који се, још за време краља Владислава, доселише и у рудницима радише. Позније се јамачно и ови посрбише, и под именом Саса разумеваху се они властеоски поданици, који се бавише у шумама сечењем дрва, а на сву прилику и угљарством.

Већ смо до сада често, ма и летимице, имали прилике, да, у свези са другим предметима, говоримо о државном строју, о правним и законским одношајима и о државним органима. Биће дакле на свом месту, да се овим питањима мало више забавимо.

Познато нам је, да је у српској држави била монархична владавина, и то у многом обзиру ограничена. Утицај, што су га чланови задруге збором и договором на свога старешину, а доцније жупани на главне жупане, имали, позније је тај утицај властеоство присвојило. По томе се не може казати, да је краљевска власт самовољна била. Краљеви су морали своја решења саветима своје властеле прилагодити. Заједнички договор о општим пословима, по себи је тако старински словенски обичај, да се код свију словенских племена, па по томе и код Срба, од најстаријих времена налази. Тој околности ваља највише приписати, што је старински обичај заједничког договора, — и ако краљевска власт, поглавито од Милутина, све снажније ступа противу властеоске тежње за партикуларним утицајем, — не само постојао, него се шта више, у Душаново доба, скоро као законодавно тело појављује.

Саборе или народне скупштине налазимо већ за Немањина времена. На таком је сабору, Немањиним настојавањем, решено, да се Богумили прогоне, на таком се сабору Немања одрекао својега престола. Но и опет је за то изван сваке сумње, да сабор беше тада само веће, на то позвано, да саслуша вољу владаочеву, и да је, пристајањем на њу, тако рећи у име народа освешта. Таки сабори,

и у таком правцу, само су ускорили растење владаочеве власти на уштрб утицаја, што су га имали поједини силнији великаши. Већ су и за Немањина времена на тај сабор долазили, осим светске велике и мале властеле, војвода и ратника, и црквени великодостојници. У оно доба можда још нису имали одсудна утицаја у таким скупштинама, но позније, по што је моћ клира порасла, духовни су чланови све важнију улогу играли на тим саборима. По оној тесној свези, која је између краљевства и цркве постојала, једва можемо у то посумњати, да је црква свој утицај највише употребљавала у корист краљевства. И то је даљи узрок, што су баш најенергичнији владаоци допуштали, да се та установа слободно развија. Сувише нам је слабо познат круг радње ових народних скупштина, а да бисмо о томе могли опширније говорити. Међу тим се чини, да су најважнији државни послови били предмет њихова већања. Питања о рату и миру не један пут су на таком сабору решавана. Крунисање краљева такође се само пред народним сабором свршивало. Ови сабори беху од велика утицаја и на верозаконске ствари. Као што смо рекли, Немања је устима народне скупштине исказао гоњење јеретика, ма да је испрва било и таких, који се томе противише. Позније је избор владика, а најпосле и избор патријарха спадао у круг сабора, који се из светских и црквених великодостојника састојао. Неки споменици као да сведоче, да су од времена Стевана Дечанског краљевска даривања манастирима, а можда и наименовања неких виших чиновника, захтевала потврду народне скупштине. За Душанове владе још и то видимо, где се у народној скупштини већа о његовом славном законику и да се овај усваја, а тим начином, не само Душанови закони, него и неке наредбе његових потоњих предака, добијају законску силу.

По томе се не да порећи, да значај сабора, у доба од Немање до Душана, одлучно расте, и да народна скуп-

штина за првих година царства изгледа већ као право законодавно тело. При свем том је изван сваке сумње, да је право сазивања сабора, одређивање места, где ће се сабор држати, а јамачно и избор предмета за већање било искључиво право самога владаоца. И ма да су краљеви у разним приликама сазивали саборе, то нису чинили, што би на то обвезани били, већ што је то прастари обичај захтевао, и што то беше у њихову интересу. Међу тим је по све природно, што су владаоци ове народне скупштине држали у својој престоници. Али су краљеви у то доба често мењали своје престонице.

Из старинског политичног строја српског извирало је оно овлашћење племства, да учествује у краљевском већу, а позније у народним скупштинама. Развитком жупанијске системе објашњава се, што се испрва оне, више мање независне, обласне старешине, као саветници великога жупана појављују. И за Немањина времена, по што ови омањи обласни поглавари већ изгубише своју независност, и постадоше зависни намесници под непосредном владалачком влашћу, налазимо у старим повељама, где се ови виши званичници у првом реду, пре свега властеоства, помињу као чланови народне скупштине. Већ и онда, а још више у позније време, могло је свеколико властеоство, велико и мало, долазити на сабор. Што је и виши клир на таке зборове призиван, то је по себи долазило од пораслог утицаја цркве. На сабор су дакле долазили: сам владалац, његови синови, и, као што више примера доказују, владаочева жена, даље, више свештенство, а ниже је јамачно заступнике слало, и властела. У време пре Душана чини се, да су у народну скупштину долазили и они, који нису спадали у та два привилегисана сталежа. Душан у једном закону наређује, да себар не може бити члан народне скупштине, и ако би ипак у скупштину дошао, да се строго казни. Тај закон не би био потребан, да непривилегисани сталежи не беху већ покушали, да у општем већању учествују.

Осим народне скупштине, краљевску су власт ограничавали још и они тешњи зборови, које су владаоци у важнијим приликама држали са малим бројем оних великаша, у које су безусловно веровали. Из тих се већања није до душе развило државно веће, али се краљеви често позиваху на та већања, а тиме су више пута скидали са себе и сваку одговорност. У след такога претходног већања, Милутин је свога сина лишио вида, а Душан је дао, да му оца лише живота.

У важнијим државним пословима није се могла краљевска власт неограничена јављати; али се већ у државној управи са свим независно показивала. Старински политички строј у Срба, као што смо видели, кроз све ступње, од најнижег до највишег, дакле у задрузи, у жупанијама и у држави, само је равноправнима давао право саветовања, а извршна власт беше усредсређена у рукама старешина, који испрва беху бирани, а после постадоше наследни. У Србији не налазимо автономан развитак, који би се оснивао на самоуправи и на самоопредељењу. Не обзирући се на жупанијско доба, које је већ по себи тамно и слабо познато, налазимо већ под Немањићима централисану сву администрацију, па у многом обзиру и судство, и опажамо, да, можда осим сеоског поглаварства, владаочеви чиновници врше административне послове. При свем том та звања у многим случајевима беху уједно и достојанства, назив звања временом је постао титула. Но видимо и то, да се један исти израз употретребљава час за звање, час опет као титула, и да се овда онда нова звања и достојанства појављују, а да старија нестају, или други значај добијају. После свега онога, што смо до сад у више прилика имали да кажемо о властеоским тежњама, не ће нас изненадити, кад видимо, да намесници већих области веома често велику власт присвајају у своје руке и да је не један пут самовољно врше, па се њом чак и противу својих владалаца служе, те покушавају, да извојују себи потпуну независност. Сва су та колебања природне последице оног незрелог доба и оне непре-

видне борбе између краљевске власти и властеле. Али то, што у Србији није било автономних установа, и што је сва администрација искључиво спадала у круг владалачке власти, само с тим јединим ограничењем, што је само властела могла да тражи звања, тај факат свакако заслужује особиту пажњу, кад га упоредимо са развитком, које се у оно доба опажа у западној Европи.

Право на звања имала је само властела. Без сумње су главна звања попуњавана из круга више властеле, а та звања беху уједно и достојанства, а често су служила на увећање дворскога сјаја, док су на против окружна звања властеочићима давана.

Сва Србија подељена беше на веће области и мање округе или жупе. Свака је жупа имала по једно утврђено место или тврђаву, што беше средиште жупи. На челу веће области стајаху у прво доба кнезови и жупани. Нема сумње да то беху, и ако не по праву наследства, потомци оних, некад мање више независних, племенских старешина. Они имађаху у областима веома велику власт, имађаху своју властиту чету војника, а и племићи бејаху им потчињени. Они дакле наличе на феудне господаре у западној Европи. Али је ипак између једних и других било стварне разлике. Област, на челу које стајаху жупани, не беше феуд, већ непосредни део државе, над којим беше им поверена само управа. Оба назива налазимо позније само као титуле, али се чини, да је кнез својим чином био старији од жупана. Уз кнезове помињу старије повеље и велике кнезове. Тако је Немања, кад је оно своме првенцу предао велико жупанство, млађем сину Вукану даровао једну област са титулом великога кнеза. Назив великога жупана, после оснивања краљевства као да се није више употребљавао, а називом кнеза не служе се само највиши него и најнижи чиновници. Силна властела, која, не само међу племићима него и међу обласним управитељима, прва места заузимаху, такође се кнезовима називала, као и сеоске старешине. Реч „кнез“ то исто значи као и старе-

шина, и по том је природно, што се један израз употребљава за разне ступње у државном организму.* Војвода беше вођ војске; али се и тај назив позније претворио у достојанство. У Босни су пак том титулом називани и обласни управитељи. Међу знатнијим вишим чиновницима налазимо још *„казнаца“* и *„логотета“*. Овај је други назив јамачно тек од Душанова времена. Казнац[1]) је вршио дужност благајника. а „логотет“ по свој прилици беше начелник царске канцеларије. Уз логотета био је, ђак[2] као канцеларијски чиновник. Ово последње звање могоше добити и неплемићи. Веома важни беху и „крајишници“, или управитељи пограничних области и градова, који, осим обласне управе, поглавито беху дужни да чувају државне границе од непријатељског напада.

Не можемо овде набрајати сва нижа звања, која се спомињу у старим повељама, а нешто и у Душановим законима, чији је круг рада већином непознат. Међу најзнатније административне чиновнике помињемо само *„ћефалију“* (које име долази од грчке речи *„κεφαλή,“* и тек се у позније доба употребљава), који је јамачно вршио дужност налик на ону, коју су вршили често поменути „премићири“ (primicerius) и владалац.[3] Ћефалија је седео у граду, што

* Владалац и сеоски старешина и у данашњој се Србији подједнако називају »кнезови».

[1] Казнац или «Казньць» значи *cubicularius*, а управо је оно што је на грчком двору био евнух, ушкопљеник, *εὐνοῦχος*, castratus) На место «казнаца» требало је г. писац да стави реч *«протовистијар»* (протовистіарь, *πρωτοβιστιάριος*, praefectus aerario), а то је управо стари назив благајника. Осим назива протовистијар, беше у старо доба још и ових назива: «вистијар», «хазнадар», «коморник», или «разложник коморе» (ризнице). У писму Твртка II помиње се «краљевски прокуратор», а у писму деспота Ђурђа «ризничиј.»

[2] Ђак «дніакь« scriba. —

[3] Владалац — Владальць rector.

беше столица округа или жупе, али му се власт простираше не само на град, него и на округ. Сви административни и полицијски послови беху у његовим рукама. Он је пазио на ред у граду и округу; по путовима је намештао стражаре ради опште сигурности, за коју је он сам одговарао. Ако је путник поробљен, ћефалија беше обвезан, да му оштету накнади од својега имања, имајући право, да тражи накнаду од лопова, разуме се, ако су ови ухваћени, И тамнице беху под његовим надзором; али му забрањено беше, и новцем је кажњен, ако је ма кога затворио без „царева писма", или судске пресуде. Поред тога ћефалија беше и судац у споровима градских људи, што су их међу собом и с људима из округа имали. За сву ту службу своју имао је ћефалија и неке доходе, и градски људи беху обвезани, да му храну у пола цене продају. Административни чиновници нижега реда беху између осталих још *„престајник"* или *„приставник"*,[1] севаст, пребегар итд. Царином је управљао *„цариник"*. Извесне таксе плаћаху се не само на оно, што је преко граница увожено, него и на оно, што је у унутрашњости продавано, а то је цариник прикупљао. Овај је чиновник пресуђивао трговачке и тржишне спорове. Цариник је на велику и тешку глобу осуђиван, кад је званичну власт у своју корист на зло употребио.

На двору српских краљева, а позније царева, налазимо читав низ властеоских великодостојника. Такви беху: деспот, севастократор, ћесар, протосеваст, протовистијар, протоспатар, двородржица, стјегоноша и т. д. Два потоња српска назива, која значе дворски управитељ и заставник, већ по себи изражавају звање дотичних чиновника; остали су називи позајмљени од византијске дворске јерархије, а између ових бар назив „протоспатар" потребује најмањег објашњења. Називи: деспот, севастократор, ћесар и протосеваст, биће да су значили највиша достојанства, која

[1] Управо «пристав» или «посланик», procurator.

су владаоци кадшто својим синовима или рођацима давали. По томе се дакле ти називи нису само на звања односили. Како су пак под Душаном и одмах после њега те називе носили поједини намесници великих области, то се може мислити, да то не беху просте титулатуре, или бар да су их давали силним великашима ради већега угледа.

Да се порекло и значај ових правних установа, које су од прастарих времена преостале, тачно обележи и њихов обим опише, то би био по све тежак задатак и код најобразованијих народа. Супротни назори правних историка, које ови имају о свакој засебној установи, најбоље то потврђују. Тај је задатак још тежи код народа, као што су Срби, из чије је прошлости мало, и то непотпуних података сачувано.

Срби баш тада изгубише не само своју државну самосталност, него и своје народно биће, кад на основу измењених и од старине наслеђених установа пођоше путем цивилизације. Овим је губитком за навек прекинута она непрекидност, која се у другим државама опажа између старијих и новијих установа, а по којој се новије из старијих установа могу извести.

Према таким околностима наравно да можемо показати само веома непотпуну и крњу слику правних одношаја и правосуђа у српској држави.

За Душанова времена већином је држава у својим рукама имала судску власт и администрацију. Налазимо тројаких судова, који се сви називају „краљевски“ или „царски“. Судије беху државни чиновници (осим можда сеоских кнезова). У градовима, па и у округима, који су под ове спадали, судио је ћефалија, као што већ рекосмо. У сеоским су општинама окружне или месне старешине* пресуђивале омање ствари а у целој земљи важније

* Могуће је, да су неке кнезове бирале општине, и у том случају, разуме се, да то нису били државни званичници; њихов круг рада беше јамачно веома ограничен.

је спорове судио сам владалац или од њега наименоване краљевске или царске судије, који се бављаше на двору, или који по некад обилазише области, да расправе сиротињске спорове. Трговачке ствари спадаху у круг радње цариника. Сваки је судија или суд коначно изрицао пресуду, јер нигде не налазимо трага, да су тужбе ишле од једног суда другоме. Земљиште, на коме је судија вршио своју дужност, беше одређено, а сваки се само своме судцу могао обраћати. По што још не беше правих кодификованих закона, а и Душанов законик многа питања беше оставио недодирнута, то је било по све природно, да су судије по својој увиђавности и по у обичајеном праву изрицали пресуде. Судски поступак беше усмен, као што и не могаше бити друкчије, али при свем том судије су писмене пресуде у два примерка издавали; један је од тих добио извршилац, а други је судац задржао. Такој писменој судској пресуди морао се свако безусловно покоравати. Без писмене заповести није се смео нико затворити под казном глобе од 500 перпера. Парничарима беше строго забрањено, да се пред судијом опадају, руже, или да један на другог износе другу кривицу осим оне, ради које се суде Позивање пред судију беше важан део српског судског поступка, већ по својој заплетној особини. Властелина су у суд позивали особитим писмом, и то само пре ручка. За ниже сталеже беше довољно, да им се само судијин печат покаже. Жена се није позивала на суд, кад јој муж не беше дома, а који се с војске вратио, њему се давао рок од три недеље дана. Од чланова задруге могао је по вољи ма који доћи пред судију. Судци су до душе смели примати поклоне, али не као мито, а нису их смели од народа искати.

Природна последица привилегисаног положаја цркве и властеоства, а личне потчињености невластеле, беше, да су ови у извесним стварима зависили од господара земље. Већ смо једном напоменули, да је властелин, као господар земље, у неким случајевима могао судити својим поданицима, а тако је исто и црква могла да суди не само поданицима

него и духовним лицима. Међу тим се чини, да се њихова власт простирала само на грађанске спорове, а у кривичним јамачно су без разлике судиле царске судије.

Осим поменутих судова беше у Србији још једна врста судства, каја је у старинским обичајима била укорењена, а која се одржала све до Душанова времена, ма да је већ тада, установом царских судија, све више потиснута била. Ми овде говоримо о поротном судству. Изван сваке је сумње, да је то био скоро искључиви начин правосуђа старијега доба. Тек позније долазе редовне или владалачке судије. При свем том ипак се није развио онај тешњи одношај између судаца и поротних судова, као што то беше случај код неких северних, а нарочито код ђерманских народа у Европи. Обе су ове установе у Србији упоредо стајале, само што је нова установа, растењем државне власти, ону старију надмашила својим све већим значајем.

Неће можда бити без основа мишљење, да је и ова врста судства, порота, била пореклом од прастаре словенске установе задруге т. ј. да су спорне стари решавали они, који парничарима најближи беху, који су дакле испрва били чланови дотичних задруга, а позније спадаху истом сталежу или једном истом реду људи. Ови судци, који изрицаху правицу, могли су се сматрати у неком обзиру као „душевници“ (arbiter). Међу тим ова се примедба тиче само порекла ове установе; јер позније, бар у Србији, беху поротници — који пресуђиваху и ослобођаваху, али нису могли странке мирити, — праве судије а не душевници.

Поротници су бирани само да извесне парнице расправе, и то један или више поротника, но свагда беху из истога сталежа из кога су парничари и у једнаком броју. Они полагаху заклетву, да ће право судити.

Једва се може сумњати, да је ова врста судства далеко старија од краљевских судова, а факат је, да се порота и онда одржала, кад се краљевски судови већ одавно одомаћили беху, шта више, да су се њоме све чешће служили. Биће да је за времена краљева биран са обе

стране по један поротник да изрече пресуду. Душанов законик дозвољава, шта више налаже, да се више поротника употреби. Дотични закон гласи овако: „Од сада у напред суди порота у важнијим и ситнијим стварима. За велико дело да суде 24, за омањи дуг 12, а за мало дело 6 поротаца, но да није међу њима ни сродства ни јавнога непријатељства. И ти поротци да нису вољни умирити, развје да оправе или да окриве И да је свака порота у цркви, и поп да их у одежди закуне. На чијој је страни већина поротаца, и коме она право да, тај да га има“ (т. ј. тај да добије парницу). Уз то узмимо још овај одељак: „Као што је био закон у царевог деде, у светога краља (Милутина), да су великим властелима велики властели поротци, а средњим људима противу их дружина, а прочима их дружина да су поротци“. Са ова два закона довољно смо описали поротне судове, како су ови за Душанова времена постојали; само имамо још то да поменемо, да су поротници, по једној Урошевој повељи, сами извршивали пресуду, и да је краљ или краљевски суд само у том случају предузимао извршење, ако порота није за то способна била.

У осталом биће да се израз порота (од речи ротити (заклетвом принудити) jure jurando adigere) у двојаком смислу узимао. Значио је ону врсту суђења, о којој смо мало пре говорили, кад су н. пр. поротници не само досуђивали, но кад су и пресуде извршивали; а значио је и судско рочишно место (forum), на коме је потврђено, да дело постоји, или да останемо при старом а на име словенском појму, место, на коме је спорни предмет заклетвом сведока одлучен. У старо-српске правне обичаје ваља дакле уврстити и онај обичај, по коме су парничне странке, тужиоци и оптужени, долазиле са својим сведоцима (помоћницима заклетве), који нису толико баш сведочили у чему је ствар, колико су својом заклетвом потврдили заклетву своје странке. Из таке сведоџбе јамачно се развила она друга врста пороте у Србији. Таке заклете судије (који се такођер зваху поротници или душници) могли су до душе решити ствар, и

тако је решење имало силу пресуде, но за извршење већ су били потребни други органи, изузевши онај случај, ако је тако решење по природи својој или по пристанку странака добило законску силу. Ако су н. пр. поротници ослободили оптуженога, тај већ више није могао за ту ствар бити суђен; или ако су у парници о међи ову обележили, или оценили штету учињену у ливадама. виноградима или у усевима, по речима закона, морала се међа исправити по њиховој пресуди, а накнаду морали су платити штеточине; но поротници или душници нису могли извршити таку пресуду, ако су на отпор наилазили.

Поред оваких порота било је још и правих изборних судија, или тако званих добрих људи, који израз налазимо нарочито у босанским и далматинским документима, а то беху признати поштени људи или стручњаци, који су, позвани од парничара, без заклетве изрицали своје пресуде. У осталом израз „добри људи" значио је уједно и сведоке.

У кривичним као и у грађанским споровима беху докази; искази сведока, документи (н. пр. доровна писма), заклетва, и то не само парничара, но и помоћника у заклетви, суд божји и још неки особити докази, о којима овде не можемо потање говорити.

Обим овога дела не допушта, да потање опишемо судски поступак и опште законске одношаје; него ћемо само навести појединe карактеристичне и својствене црте ових закона.

О грађанском приватном праву врло мало има наредаба како у Душановом законику, тако и у разним документима. Приватни правни одношаји, једно што у оно доба много простији беху, а друго што су без сумње у обичајима тако дубоко укорењени били, изгледаху као таки, које није требало уврстити у законик. О имовним одношајима већ смо говорили. Видели смо, да је господар непокретног имања (биће само у извесним случајевима) слободно располагао својим имањем. И то смо напоменули, шта је Душан нередио о наследству властеоских баштина. Из овога,

као и из других података, могло би се извести, да где није било слободног располагања, ту су најближи сродници били непосредни наследници, а где не беше таких сродника, ту су и даљни сродници (коленовићи) наслеђивали. Изгледа као да је непокретно имање само мушком колену припадало, а покретности да је и непосредно женско потомство наслеђивало, кад није било мушких потомака. Од побочне лозе само је мушка страна могла наследити. Као особину властеоског права наследства спомињемо ону наредбу у Душановом законику, да „кад умре властелин, коњ добар и оружје да се да цару, а свита велика бисерна и златни појас да узме син његов, и да му цар не узме. Ако ли нема сина, а има кћер, да има кћи узети, или продати или поклонити слободно.“

И на уређење брачних односаја утицала је светска власт, а то је тим пре потребно било, што се за времена Немање и првовенчанога краља црква још не беше тако утврдила, да би својим наредбама а без туђе припомоћи могла изнудити послушност у времену, кад се богумилство на све стране ширило, а незнабоштво још се овде онде прикривало. Наравно да је само онај брак важио, што је по дозволи црквене власти а по црквеним обредима закључен био. Већ је Стеван Првовенчани под казном глобе забранио мужу, да своју жену отера, а жени да свога мужа остави. Велики властелин, ако је своју жену отерао, морао је платити 6 волова глобе; човек средњег реда два коња, а неплемић два вола. Тако је од прилике и жена кажњена, која је мужевљев дом оставила. Ако није могла да плати глобу, муж је био властан да је телесно казни, а ако је хтео могао ју је опет к себи узети. И муж је био обвезан, да своју отерану жену опет прими, и да се растави са женом, с којом је међу тим живео. Родитељи нису смели наговарати своју ћерку, да мужевљев дом остави. У опште је строго било забрањено женама, да с другима живе, кад свога мужа напусте. Ове мере беху у оно доба потребне, јер је у разгранатој богумилској секти био догмат вере заједништво женâ.

Много више и потпунијих података имамо за кривично право. Ако је дакле на пољу приватнога права закон могао бити замењен обичајима, који се вековима развијаху, то је наравно била прека потреба, да се за кривична дела извесне наредбе пропишу. И заиста има у том обзиру много наредаба у Душановом законику. Међу тим и у томе, као и у свима гранама унутрашњега развитка у Србији налазимо непопуњене празнине, те ћемо се за то ограничити на разлагање најзнатнијих момената.

На сваки је начин важно наређење Душановог законика, да царске судије суде свима за кривична дела, па ма ко да их је учинио, био то властелин или невластелин. Биће да је ова наредба и пре тога постојала, но било да ју је издао који краљ или и сам Душан, то би ипак било неумесно, кад би се у њој тражила клица равноправности новијега доба. Кад се највиша власт учврстила, земља обогатила, и кад је особито освајањем већи обрт настао, онда је наступила прека потреба да се унутрашње стање уреди. Српски владаоци у опште, а међу њима нарочито Душан, веома су брижљиво бдили, да се поредак и јавна безбедност одржи. Та се цел најпре могла постићи тиме, ако је кажњење криваца спадало у најближи круг владалачке радње. Но било како му драго, тек то је истина, да су царски судови, имајући власт, да по кривичним делима могу осудити свакога без разлике стања и достојанства, предупредили многу самовољу.

Осим овога наређења кривични део Душановог законика одликује се тиме, што новчану глобу баш тако уопште не наређује, као што је то у свој Европи уобичајено било, већ су глобу друге казне замењивале. Најобичније су казне биле ове: глоба, затвор, телесна казна, осакаћење и погубљење Осим тога кажњена су црквена лица, а у неким случајевима и световњаци, одлучењем од свештеничког благослова, разводом брака, проклетством. Најпосле неки су званичници због званичне злоупотребе кажњени губитком звања. Налазимо још и то, да су нека села, у којима су

златари пронађени, спаљена а становници прогнани.(*) Не можемо набрајати све оне случајеве, у којима је судија по Душановим законима једну или другу казну, а кадшто и више у један мах кривцу досуђивао, но само ћемо навести значајније. Било је разних глоба, од 6 до 1000 перпера. Шест перпера платио је себар, ако је своме другу себру браду ишчупао; а хиљаду перпера платио је поротник, који је у пороти неправичну пресуду изрекао; у осталом овај је још осим тога и друкчије кажњен. Погрде, осакаћење, убиство, незаконито наплаћивање царине, насилно утамничење без „царскога писма“ (судске пресуде), све су то била така дела, за која је кривац новчаном глобом, а кадшто и друкчије кажњен.

Кад је оптужени на просту глобу осуђен био, а ову није могао да плати, онда је обично у тамницу бачен; а у старије доба чини се да је кадшто и лично уступљен бивао тужиоцу, коме је штету нанео. Ову наредбу већ не налазимо у Душановом законику, али је вероватно, да је још у практици постојала. У толико чешће долази затвор под именом јемства, а то се заиста тако и разумевало, да не би оптужени пре осуде побегао, или, ако је већ осуђен, да час пре плати глобу. У осталом оптужени је могао место себе дати таоце или јемце, који су после морали издржати казну, која је оптуженом одмерена, ако оптужени није дошао, или се пресуди није покорио.

Себар је махом на мању глобу осуђиван него властелин, али је за то бивао телесно кажњен. У опште то беше последица разно овлашћених друштвених сталежа и њиховог привилегијама ограђеног положаја, што су племићима и неплемићима у Србији, као што то беше у средњем веку у свој Европи, разним мерама одмераване казне. При свем том ове разлике у Србији не беху тако велике и тако честе. Ако је н. пр. велики властелин осрамотио властеличића, платио је 100 перпера, али ко је властелина осра-

* О побуди ове особите казни говорићемо опширније на другом месту.

мотио, морао је платити 100 перпера, а уз то је телесно кажњен. За увреду себра плаћали су и властелин и властеличићи 100 перпера, ако ли је најпосле себар увредио властелина или властеличића, такођер је платио 100 перпера, осим тога је бивао жигосан. Даље, ако је властелин убио себра, платио је 1000 перпера, а ако је себар убио властелина, платио је 300 перпера и обе су му руке одсечене. И ако закон прави разлику између сталежа у одређивању казне, ипак се чини, да се та разлика није у свима случајевима и на кривична дела примењивала. Ово се сматрало свакад у једнакој мери кажњиво, ма да се у самој казни прави разлика, која је кривцу за учињену кривицу досуђена. Но увећавањем или смањивањем казне само се на то смерало, да се разлике друштвених класа изједначе. Један Душанов закон наређују, ако властелин властеоску жену на силу отме, да изгуби обе руке и нос а ако то себар са властеоском женом учини, да се обеси; ако тако себар себарску жену на силу отме, да изгуби руке и нос. Као што се види из овога примера била је једнака казна, било да је то властелин или себар учинио, али сваки само у свом сталежу, а само се онда мења мера казне, кад се властелин и невластелин као супарници суде.

Где сталешка разлика не утиче, ту је и једнака казна, био кривац ма из којега сталежа. Властелин је дакле исто тако плаћао глобу, бивао је затваран, телесно кажњен (бар властеличић), осакаћен и погубљен, као и невластелин. Изгледа да само жигосање није примењено било на властелу. Таве казне за све беху н. пр. ко се приставу противио, бивао је затворен; ако је пристав радио противно смислу пресуде, губио је руке и језик; пијаница, који је у свом пијанству некога напао, а није га ранио, кажњен је затвором, а ко је у пијанству некога тешко ранио, изгубио је једну руку и једно око; разбојник и јатак подједнако је лишен једнога ока или је за ноге обешен. Ко је убио родитеља, брата, сестру или своје дете, тај је жив спаљен и т. д. Као што се из наведених казана види, раз-

бојиштво се за Душанова времена сматрало готово као највећи злочин, јер је за то, осим убиства родитеља, најоштрија казна прописана била. А то беше природно. У тако неразвијеном друштвеном стању, при малом броју становника, и према по све оскудним саобраћајним средствима, могло се разбојништво осилити и постати опасно појавни поредак и могло је коначно спречити потребан саобраћај и трговину, што беху од толике користи за земљу и државу. За то се трудише већ и краљеви, а нарочито Душан, да по што по то угуше разбојништво, казнећи разбојнике и јатаке најоштријим казнама

Пре него што завршимо овај кратак опис правнога стања, морамо обратити пажњу још на једну установу, која то са своје оригиналности у највећој мери заслужује. Та, на старинским обичајима основана установа, беше узајамна и заједничка одговорност, која се у том састојала, да су окрузи и градови заједнички одговарали за сваки злочин, што се догодио на њиховом земљишту, т. ј. беху обвезани, да кривца издаду, а ако то нису учинили, било што га не нађоше, било што га прикриваху, то су морали да плате глобу, која за то злочинство одређена беше. Ако је кривац доцније пронађен, то су наравно могли тражити од њега оно, што су за њ платили, а могли су га и осудити; но ако то нису хтели, онда је кривац од сваке даље казне био ослобођен. Та заједничка одговорност, као и многе друге установе, такође је поникла из неке врсте задружног строја. Као што рекосмо, задруга је представљала морално тело, у коме су одговарали за дела појединаца сви скупа или бар њихов заступник, старешина. Овај је морао да изда кривца или да плати глобу. Кад се из задруге развила племенска установа, прешла је заједничка одговорност на цело племе. Кад је највиша власт у држави ојачала и раширила се, као што поменусмо, племенски је строј не само изгубио свој пређашњи значај, него се најпосле и са свим расуо. Али је појам о заједничкој одговорности живео у народној свести, и престанком племена, прешла је та одговорност на

оне корпорације, које су образовале политично-административно јединство, на име на градове и округе. Правно начело, на коме се оснивала ова установа, беше оно исто, из којега је поникао обичај, не само у Србији, него и у другим државама, да се кривац глобом откупи од последица кажњивог дела; није дакле била главна ствар, да се кривац казни због злочина, него им највише беше стало до тога, да добију накнаду за учињену штету. Не да се порећи, да је примена начела заједничке одговорности, поред својих мана, што је кривац често остао некажњен, за она времена била од благодетна утицаја, јер је цео народ принудила, да буде чувар поретка и јавне сигурности. Али чим је краљевска власт дошла до већег уважења, налазимо, поред заједничке одговорности округа и градова, да се развија и начело владалачке или управо државне одговорности. Стари документи сведоче, да је у многим случајевима, нарочито кад је злочинство учињено страним трговцима, а на име при крађи и похари, сам владалац узео па се одговорност, дакле и накнаду штете, задржавајући себи право, да кривца казни и да накнади од њега оно, што је за њ платио. Најпосле налазимо за Душанова времена примере личне одговорности чиновничке. Ако се н. пр. догодило јавно разбојништво на путу, то за накнаду штете није одговарао округ, већ ћефалија и стражари. Тако су лично одговарали крајишници за штете, које су учинили хајдуци, који су из туђе државе упадали. Без сумње се дакле и у овом обзиру опажа за Душанова времена знатан напредак. Међу тим је заједничка одговорност, као што смо је описали, постојала и за његове владе, а после његове смрти, кад је државна власт посрнула, опет је дошла до веће важности. Она се тако дубоко укоренила у правној свести народној, да је, као што ћемо видети, још при крају прошлога и у почетку овога века, постојала у српским земљама.

Често смо већ помињали, да се Србија у оно доба није оградила од спољњега света, него да су већином странци у њој трговали. Међу странцима налазимо погла-

вито Дубровчане и Немце; први беху трговци, а ови или рудари или насељеници, који се нарочито због ратова доселише. Спорове између Срба и странаца расправљали су српске судије, но за спорове туђинаца међу собом постојала су друга правила. Спорове између Немаца и Дубровчана, као и Немапа међу собом, само су поротници расправљали, а ове су наравно бирале странке из средине својих сународника. У споровима између Дубровчана судили су њихови консули и њихове судије и на српском земљишту.

Дубровник је у опште веома утицао на развитак српскога народа, и то не само у трговачком обзиру, него и на његове правне одношаје, ма да се не да порећи, да је с друге стране тај утицај био узајаман. Ма да су у Срба они правни назори, који беху основани на оштим словенским појмовима, у многом обзиру претрпели неку модификацију од онога доба кад је српска држава ступила у ближи додир нарочито са Дубровником и византијском царевином, ипак се мора признати, да су Срби на пољу правних одношаја показали самосталан развитак, и да су своје првобитне особине боље сачували, но што је то умео очувати други ма који словенски народ. Истина да Срби, већ по свом географском положају осим оних двеју поменутих држава, нису долазили у тешњи додир са другом којом цивилизованијом државом, те се тако и нехотице спасоше од оних туђинских утицаја, што су остале словенске народе у тако великој мери преобразили.

О војном строју налазимо врло мало података у старијим документима и у Душановом законику, ма да је то било од велике важности у времену непрекидне борбе и ратова. Толико ће бити извесно, да за времена Немањића још није било редовне војске у Србији. Већина војске беше сваколика властела, која је дужна била, да на позив владаоца о свом трошку дође на бојно поље и да у рату учетвује. Сваки је властелин собом доводио своје људе, који су јамачно били чланови његове породице, а осим тога је можда још и

неплемиће прикупљао у војску. Да ли ти неплемићи у опште обвезани беху, да своје власнике (наравно о њиховом трошку) прате на војску, или се својевољно њиховој чети придружише, то се пе да тачно определити. Међу осталим обвезама неплемића долази реч „војска“, но ова реч може значити и војну дужност, као и обвезу, да се војска уконачи. Тако је исто неизвесно, је ли свештенство имало обвезу да војује или је било од тога са свим ослобођено; ова последња претпоставка биће вероватнија. Осим личног учешћа у рату властела су давала коње за војску, а народ беше обвезан, да у име работе даје подвоз за пренос војничких потреба. Врховни вођа, војсковођ, беше наравно владалац. Под њим стајаху војводе као заповедници, који су тада предузели дужност војсковође, кад владалац не беше на бојном пољу. Сваки је морао да их слуша као и самога владаоца, „и који његове заповести не послуша, да се казни као и царсви преступници.“ Прво објаве рата и ратовања, као што смо мало пре видели, не беше искључиво право владаочево. Властеоство је на то имало великога утицаја, а у највише случајева владалац је отпочео рат, по што се претходно, посаветао са најодличнијом властелом или са сабором. Како је властеоство управо сачињавало војску, то беше природно, што се трудило, да очува свој утицај у војним стварима. Осим ове народне војске, било је у Србији и најамника. Тако н. пр. под Дечанским у боју са Михаилом, краљем бугарским, 1300 „Франачких“ коњаника (по свој прилици Немаца). Папин посланик видео је на Душановом двору 300 немачких ратника. Ови страни најамници беху владаочево гарда или његова властита чета. Колику је војску могла Србија подићи у случају рата? На то питање разуме се, да не можемо тачно одговорити. У осталом број се војске непрестано мењао, као што се мењала и величина државе. По казивању неког хроничара, Душан је на свом последњем походу, полазећи да освоји Цариград (која је цел царевом смрћу на самоме походу осујећена), водио собом 80.000 ратника. Ако је овај број поуздан, и кад замислимо, да је

у оно доба српска држава у сваком погледу стајала на врхунцу својега развитка, и да је Душан без сумње прикупио свуколику снагу своју, како би ону велику цел постигао, то онда можемо ту војску сматрати као највећу, коју је Србија могла подићи.

На свршетку морамо, ма и летимице, напоменути какав беше материјални развитак и какви беху социјални односаји у српској држави.

Из свега, што до сад рекосмо, јасно се види, да је у средњем веку тежиште српске државе било у јужно-западним крајевима српских земаља, дакле изван граница данашње Србије. Од највећега значаја без сумње беше Зета, а позније и њена околина, која се и данас назива Стара Србија, а где леже вароши: Нови Пазар (негдашња Раса) и Призрен, које беху престонице српских владалаца. А за што се баш Зета може сматрати тако рећи као излазна тачка потоњој српској држави, и што се ова засновала у околини рашке жупаније, која беше у суседству са Зетом, то се потрудисмо да још у почетку тачно докажемо. Овде ће бити довољно, ако поменемо још и ту околност, да је мачванска бановина (северни део данашње Србије) тек много доцније присаједињена српској држави, да је Босна свакад само за кратко време признавала над собом врховну власт Србије, и да се према томе држава Немањића заиста могла засновати у јужнозападном крају српских земаља, а да се отуда раширила долином вардарском до Солуна или преко Охрида дубоко у земљу арбанашку. По што су дакле саме околности створиле првобитно средиште српској држави и природни правац њеном ширењу, то нису могла ова два момента остати без утицаја и на њен унутрашњи развитак. Најважнија последица, која је поникла из тога положаја Србије, беше та, да је Србија дошла пре свега у тешњи додир са далматинским приморјем и са словенским становницима приморских градова, а међу овима и са Дубровником; а тај град и мање значајни Котор беху најближи суседи Зети, а по том и државноме средишту, Призрену. Кад

дакле размотримо материјалне прилике, морамо пре свега бацити поглед на ту страну, тим пре, што далматински градови, на које су Млеци веома утицали, то својим политиком, то својим трговачким свезама, у то доба беху сразмерно на већем ступњу образовања, а имали су и живљи саобраћај.

Према томе није изненадна појава, што је у вековима после сеобе Срба, до њих најпре допро млетачки новац посредовањем далматинских приморских градова. Позније су дошли у обрт и византијски новци, али су Млеци у том обзиру све до краја одржали своју надмоћност. Што Срби до Немањића нису сами ковали новац, то беше природна последица њиховог политички још неутврђеног положаја као и веома ниског ступња у образовању. Тако се чини, да је први српски новац кован за време краља Владислава, који је по казивању први почео, да у већој мери вади сребро из богатих рудника. Међу тим у то доба слабога развитка ретки беху како српски тако и страни новци. Немања је одредио, да се глоба наплаћује махом у животињама, воловима и коњима, а тако исто и његов син краљ Стеван. Па и Душанов законик често оставља осуђеницима на вољу да бирају, хоће ли неку дажбину дати у новцу или у сировини. Мислило се до најновијих времена, да су српски новци без изузетка били сребрни. Златни новци тек су 1875 године пронађени у Старој Србији. (*) Та околност што не беше новаца од веће вредности, и што се ситан бакрени новац тек око половине XIV-ог века први пут појављује, биће доказ, да обрта у Србији или није никад било или највише да је дошао до тако огромног општег полета тек у последњим десетинама српске државе, кад је с једне стране настала потреба за исплату големих сума у новцу од веће вредности, а с друге стране за

(*) Као што се чини, златни новци не допиру даље од Милутинова доба, што у осталом потпуно одговара политичком и материјалном развитку српске државе. Сувише је мало тих златних новаца, а нису још ни тако тачно испитани, да би могли послужити за сигуран излазак основаним доказима.

подмиривање живахних местних потреба у ситном новцу. По томе до сада познати српски новци, по њиховој вредности, налазе се тако рећи на средини. У осталом, по што трговина готово искључиво беше у рукама Дубровчана, то се ови служише својим новцима а на име млетачким дукатима и тако је постало излишно ковање српских златних новаца (осим за времена Милутина и Душана), тим пре, што ковање сребрних новаца, због богатства српских рудника, беше од велике користи владаоцу или управо држави. Да су пак и српски новци често више за међународни саобраћај него за посредовање унутрашњег обрта служили, види се већ и отуда, што је на њима поред српскога био често и латински натпис, а то без сумње беше због италијанских трговаца.

Стари споменици помињу множину разних страних и домаћих новаца, који беху у обрту на земљишту српске државе. Изузимајући можда само један једини, сви остали новци имају стране а махом италијанске и грчке називе. Ми ћемо овде само неке поменути. Већ је често било говора о перпери. Не ћемо испитивати прави значај „перпере“ и да ли је некад у обрту била као прави ковни новац. Толико је извесно, да је динар у Србији, а нарочито у оно доба, из кога већ имамо верних података, био само рачунска јединица, и да перпера као новац није постојала. Ма колико да се мењала вредност динара, перпера ја вредила 12 сребрних динара. И овај израз „динар“ био је само рачунска вредност, али је представљао и известан и одређен сребрни новац, који је по времену мењао своју тежину и чистоћу (легуру). И заиста налазимо, да се изрази перпера и динар најчешће употребљавају у рачунању; н. пр. да се толико и толико перпера исплате у динарима. По што је перпера свакад имала 12 динара, и како је међу тим познато било, колико перпера иду на једну јединицу тежине, те је тиме и сума била одређена. Јединица тежине за новац беше „литра“, која је од прилике тешка била 288 данашњих грамова. Према промени вредности сребра, мењала се и садржина литре у перперама; и то од почетка XIII-га

до половине XV-га века скочила је од 12 на 22. Око 1350 године, дакле на скоро после Душанова зацарења, имала је литра 16 перпера. (1) У Млецима и градовима далматинскога приморја беше уобичајена још и друга новчана основа, која се помиње и у српским споменицима. По овој долазило је 20 перпера на литру. Не ћемо се даље упуштати у детаљну поделу, но само још толико помињемо, да су две перпере чиниле један млетачки дукат.

У Србији је ковање новаца свакад било искључиво право владаочево; али владаоци нису сами ковали новце, већ су тај посао поверавали приватним златарима. Међу тим, да би се отклониле злоупотребе и преваре, то су ти златари могли само у градовима становати, где су стајали под непосредним надзором градског управитеља. Видели смо' како ужасно кажњена беху она места, која су уз пркос законима, који стоје, примала таке златаре; а ови, ако се ван одређених им места у другим местима настанише, беху живи спаљени. При свем том у XIV-ом веку беше врло много лажних новаца у обрту, а није невероватно, да су и сами владаоци у многим случајевима лаћали се, да, по општем уобичајеном примеру западне Европе, кују новце мање вредности. Богатство Србије беше у то доба искључиво земља и њени производи. Индустрије није било, а и оно што је било, не беше се још издигло из првога развоја домаће индустрије, која само најпрече потребе у животу подмирује.

Срби се поглавито занимаху ратарством и сточарством као што је то код њих још и данас случај. Обе привредне гране за оно доба беху се доста знатно развиле. Што се тиче ратарства били су главни производи: пшеница, зоб и просо. Просо се у западној Европи тек после друге половине XIII-га века одомаћило, док је међу тим у Србији

(1) Делови перпере и динара беху: 1 перпера = 12 тешких динара; 1 тежак динар = 2 полутине; 1 полутина = 2 солда; 1 солдо = 8 малих динара. Ови последњи јамачно беху бакрени новац, а сви остали сребрни.

од давнашњих времена познато било. Нарочито се производило веома много пшенице; а значајно је, да је Душан наредио поред пролетногорања још и јесење орање и сејање. У опште су владаоци од лозе Немањића велику пажњу обраћали земљорадњи и трудише се, по тадашњим појмовима и према средствима, којима располагаху, да ратарству што више руку осигурају, у чему због слабе насељености беше велика оскудица како у Србији, тако и на другим местима. На то су смерале многе краљевске наредбе, да би се та цел постигла. Тако н. пр. наређује закон: ако ли Србин узме за жену, Влахињу (девојку из породице пастира) то ће њихова деца бити неропси или ратари, или: ако занатлија у селу има више деце, то је смео само један од њих предузети занат очин а остали морали су бити ратари. Или она наредба, коју смо већ напоменули, да је син неропха, ма да је изучио књигу, остао неропах, дакле ратар. Па и она наредба спада овамо, да се од синова свештеничких само онај, који је књигу изучио, могао одати звању својега оца, а остали синови остали су неропси.

Осим пшенице, овса и проса још се производила у великој количини кудеља и лан;од велике важности беше произвођење вина. Видели смо, да је у дужност неропаха нарочито спадао виноградски рад. Као што се чини, било је у оно доба много винограда, па су и владаоци велику пажњу поклонили овој врсти привреде. О Немањи често причају споменици, да је лозу садио.

Сточарство не беше мањега, него шта више већег значаја и важности од ратарства. Прилике онога доба веома су помагале, да се ова врста занимања развије. Мали број становника и големе шуме и шумски пашњаци потпомагаху да се развије сточарство. На владалачким, манастирским и властеоским добрима где је земља мање обрађивана, пасла су голема стада. Да је све то тако било, то између осталога и тим се потврђује,што је још за Немањина времена било толико много волова и коња, да су их

сматрали као најудесније за саобраћај. Познато је, да је и Немања наредио, да се глоба у стоци наплаћује. Биће можда сувишно да напомињемо, како су у великој количини гајили нарочито говеда, свиње, овце и коње. Уз гајење стоке прерађивали су у велико животињске сировине а на име сухо месо, маст и сир. Много се пазило на гајење коња, једно, што је у оно доба коњица била најважнији део војске, а друго, што се све на коњима преносило, а путнички и трговачки карвани много су коња требали. Још ваља да напоменемо пчеларење,израду меда и воска, што је тада много важило. Од меда су правили опште омиљено пиће (медовину), а восак су трошили у манастирима и црквама.

Највећи део Србије беше под прастарим шумама, које беху важна грана народне имовине. Биће сувише да напомињемо значај жиророднних гора. У једном Душановом закону наређује се, да је половина царева а друга половина власника земље. Дрво је не само служило као гориво, него је у велико израђиван и ћумур. Осим тога у шумама Зете, Захумља и Рашке, секли су многа дрва као грађу за куће и лађе, што се објашњава близином приморја. И рудници су трошили дрва и то у такој мери, да је Душан био принуђен, да законом стане на пут пустошењу шума. Лов, чему су шуме пружале лепу прилику, служио је не само на забаву, него беше уједно и знатна грана привреде, и то не толико због набавке животиња за јело, колико због кожа, што су према тадашњем обичају на многе ствари за поставе употребљаване. На крају XIV-ог века веома се већ беше смањила дивљач због неуредног и врло учестаног лова.

Као најважнији део српске народне имовине могу се сматрати рудници. Земље, на којима су Срби живели још од VII-ог века, беху још у римско доба чувене са свога богатства у рудама. И у периоду жупанијском без сумње су обрађивани рудници, ма и у мањој мери, а право рударство отпочето је тек за времена Немањића, а на име кад

је Радослав, а по некима краљ Владислав, населио велики број Саса у Србији. Од највеће важности беху наравно рудници злата, а на име сребра. Један део тих драгоцених метала извожен је на страну, а већи део прерађивали су у земљи из Млетака досељени златари. Да је копано и олово, а поглавито бакар, и да већ познато беше и ливење бакра, то сведоче остатци звона из онога доба. По речима једнога путника, који је у првој половини XIV-ог века кроз Србију путовао, беше пет рудника за сребро а пет рудника где се злато копало. Најбогатији беху рудници Новога Брда, за које су, по казивању, Дубровчани плаћали с почетком XI-ога века годишње 200.000 дуката.

Упознавши се са производима земаљским, прећи ћемо на набрајање оних предмета, што су најважнију улогу играли у међународној трговини. Пре свегаваља напоменути, да је српска држава, по своме географском положају водила најживљу трговину са далматинским градовима, а на име са Дубровником. Српски владаоци заиста су схватали велику важност овога одношаја. Безбројни уговори и закључци мира сведоче колика су преимућства, повластице и заштите уживали дубровачки трговци на српској земљи. Као што смо видели, имали су они засебна права и судску власт, и ако беху поробљени, штету им је накнадио сам владалац. Међу тим је Србија трговала и са Византијом, ма и у мањој мери. У осталом веома важна беше и пролазна трговина. Са далеког истока, чак из Индије, пролазио је један део робе за западну Европу преко Византије кроз Србију у Немачку, а истим путем пролазила је роба из Европе на исток. Један део без сумње је нашао већ у Србији купаца, а на име је имало велику прођу немачко оружје.

Они далматински градови, што су на голој каменитој обали морској, искључиво се бавише трговином и индустријом; и беху упућени на суседну Србију, не само због сировине него и због хране. Куповали су дакле велику количину хране, стоку за клање, усољеног меса и дивљач,

а поред тога сирове коже, катран, ћумур и дрва за грађевине, што су веома потребна за грађење лађа. Остала роба за извоз из Србије беше још: вуна, нарочито од када је Дубровник почео да израђује чоху, лан, конопље и восак. Од велике важности беше трговина са металима; у извозној трговини највише се спомиње: злато, сребро, олово и бакар. Из Дубровника и осталих градова увозили су у Србију: со и прерађену робу. Робу, што је извожена, нису само трошиле оне мале далматинске републике, него су Дубровник, Котор и још неки далматински градови били у исто време и посредници српској трговини.

Биће занимљиво, ако коју реч проговоримо и о државним приходима. Испрва, а можда и за времена Немање, државно је газдинство носило још обележје приватнога газдинства. Главни доходак владаочев, којим је подмиривао опште трошкове, долазио је јамачно од његових приватних добара. Владалац, као најбогатији власник, подмиривао је својим приходима не само своје него и државне потребе. Позније је краљева приватна имовина одвојена од државне. При свем том се краљевске или царске големе шуме и пашњаци могоше пре сматрати као државно, него као приватно добро владаочево, по што се овима свако могао послужити. Да су владаоци, као велики власници, са својим производима трговину водили и то привилегисану трговину, види се из оне наредбе, по којој је краљ имао правда захтева, да се на трговима пре свега његова роба продаје, и по што се ова распрода, могли су и други продавати. Владалац, као најбогатији власник, располагао је, осим својих прихода од пољске привреде и сточарства, још и глобама, које такођер беху један део општих прихода. Важан извор прихода беше царина и тржишне таксе, које трговци плаћаху. Царина је наплаћивана не само на граници од Дубровчана, на име код Брскова, него и у унутрашњости земље код сваког моста, богаза, теснаца, града и вароши. Тргове су држали у оно доба близу манастира и цркава, кад се народ у великим гомилама на тим

местима скупљао, да своје светитеље прослави. Трговци су морали плаћати таксе у име права продаје. Дубровчани, да би се тога терета ослободили, често су обилазили тргове и свраћали право у села. Краљ Урош, да би благајницу од ове штете сачувао, наредио је, да се трговци морају јавити на одређеним местима, где се држе тако звани краљевски тргови, и по што тамо плате таксу, да могу за тим по селима своју робу разносити. Који је противу ове наредбе радио, томе су робу узаптили. Да су те тржишне таксе много доносиле, доказује та околност, што су краљеви често поклањали манастирима то тржишно право у појединим местима. За време Душана налазимо већ редован данак, што су морали сви без разлике, и властела и невластела, плаћати, нешто у новцу а нешто у сировини. О томе већ беше реч, а овде ћемо само још напоменути, да се сок или плаћање данка у сировини распростирао на све врсте производа, дакле на пшеницу, вино, млеко, мед, стоку и да је одових даван десетак, ма да то не беше опште правило. Порез у новцу, као што смо видели, узимали су од неропаха годишње на главу по једну перперу; тај новац даван је власницима земље, који су или сав или само један део слали у владаочеву ризницу. И по нека је работа бар негативно рачуната у државне приходе. Тако држави уштеђени беху велики издатци, јер су неропси обвезани били, да војнике уконаче и исхране, да војни пртљаг и државну благајницу преносе и т. д.

Али је било још и других редовних прихода. Краљ Радослав дао је Дубровчанима под вечити закуп једно добро, за које су они годишње плаћали 1000 перпера. Краљ Урош уговором везује Дубровчане, да му плате 2000 перпера у име заштите, коју су уживали њихови трговци. При ступању на престо сваки је краљ добијао поклоне не само од своје властеле, него и од суседа, којима беше стало до тога, да рад својих интереса живе у пријатељству са Србијом. Разуме се, да се Дубровник свагда јављао са

знатним сумама у реду даровача. Властела је морала и онда даривати владаоца, кад је својега сина крстио, женио или је за њега град зидао. Један од највећих извора за приходе беху рудници. По што рудокопња беше право краљево (регал), то је сва добит, која је долазила од ковања новаца или од продаје самих руда, улазила у владаочеву или у државну ризницу. А да није то била мала добит, види се и из поменутих података.

Не само да се држава, него се и црква и велика властела знатно богатила под владом династије Немањића. Поред сјаја што је српска властела у својим дворовима показивала, беше у колибама неропаха и отрока често најужаснија оскудица и невоља, што је по све природно било. Кад у осталом непристрасно испитамо српске друштвене прилике у XIII-ом и XIV-ом веку, одмах морамо признати, да оне ни у чему не беху ни неразвијеније, ни суровије и за непривелигисане редове несносније, него што то беше у другим државама западне Европе, или у византијској царевини. Неједнака подела имања између властеле и невластеле, а у след тога с једне стране велики раскош а с друге оскудица у најнужнијим средствима; уживање политичких права на страни реда бројем сразмерно маленог, док већи део народа потпуно беше искључен од учешћа у општим пословима и материјално а често и лично зависан од привилегисаних људи; оскудица у образованости у свима слојевима друштвеним; сурови а често до развратности изопачени обичаји, изнуђена потчињеност слабијег самовољи јачега — све су то општи знаци целог средњег века. Душанова Србија није надмашила најнапредније државе тадашње Европе, али није за овима много ни заостала. У оно доба види се већи неки књижеван рад у Срба. Први умни производ беху црквена дела, из којих су постале у црквеном духу писане хронике и биографије. Рађено је и у корист опште духовне културе. Тако је Душан н. пр. у Дубровнику основао библиотеку, и сваке је године слао тамо многе српске младиће на

науке. При свем том је то једино поље, на коме се Србија не може мерити са западним државама. Другу важну разлику између развитка српског и западно-европског опажамо у оскудици грађанскога живља. Док је већ у то доба у западној Европи било моћна грађанства, које је својом радиношћу и свеколиким правцем давало живахна полета општој цивилизацији, у Србији таквог реда не беше. Они расути елементи, који изгледаху да носе на себи неки вид грађанства, још нису састављали самосвесни и саморадни слој друштва.

Мимо све ове недостатке заслужује особиту пажњу развитак унутрашњег живота, који Србија за време Душана показује, и једва се може посумњати, да би српска држава, да је још дуже постојала, с временом заузела одлично место у реду европских држава.

Кад умре Душан, беше његову јединцу Урошу тек деветнаест година. Беше питом, побожан, добра срца, поверљив и без енергије — то беху својства наследника царскога престола. Народ српски назва „нејаким“ иначе опште љубљенога и поштованога владаоца. Његовим ступањем на престо почиње опадање Србије. Тек што се Урош зацарио, а већ је на њ устао Синиша, царев намесник у једној јужној области. Овај Синиша, као што се чини, беше син Стевана Дечанског, и по томе млађи брат Душану од друге матере. Осим Синише беше још један огранак лозе Немањића. Било је потомока од Вукана, млађега брата Стевана Првовенчанога, и сви су ови заузимали висока звања у држави, али нису никад оглашавали своје право на престо. Но Синиша, стриц новога владаоца Уроша, желео је, да према Урошу оствари своје старим обичајима освећено право наследства т. ј. прече право по старешинству. Нико не хтеде слушати Синишу и царева војска лако је растурила његову малу чету. Синиша би потиснут у Арбанашку. Опасност, која је с те стране претила Урошевом престолу, не бејаше велика и би са муке мало отклоњена. Но и сама та околност, што се

могло огласити тако право, доказује, да Душанове нове наредбе не могаху коначно збрисати успомену старих обичаја и ранијег поретка, а доказује и то, да су Уроша заиста као нејака сматрали, јер се иначе не би нико смео посумњати о његову праву на престо. Душан не имађаше узрока да зазире од опасности таког покушаја.

Многи су узроци припомогли, да српска држава, која је тако на пречац доспела до врхунца својега развитка, тако исто брзо и тако рећи бурно јурне у бездан своје крајње пропасти.

Немања је ујединио већину српских земаља. Његови су потомци утврдили, што је оснивач династије створио, и српска је земља постала држава. У границама овога државнога склопа развило се политичко и друштвено стање у особитом правцу. Држава и црква, династија и народ слили су се у један заиста једноставан организам, који је несумњиво носио на себи у свему српски народни карактер. Србија при ступању Милутиновом на престо беше држава, чије се традиционалне и народне установе беху дубоко сродиле и срасле са бићем народа српскога, а која у осталом није надвисила своје суседе ни величином својега простора ни бројем својих становника.

Свака од ових држава: Византија, Мађарска и млетачка република, између којих се Србија углавила, могла би управо већу силу развити, кад би сву снагу своју прикупила. Но непрекидни ратови, које су ове државе међу собом водиле и унутрашњи немири, који су њихово кретање према иностранству слабили, помогли су Србији, да се не само одржи, него су још дали прилику, да се Срби мешају у послове својих суседа, и да границе своје државе на штету својих суседа прошире. Тако повољан развитак спољашњих одношаја, уз неоспорно снажан напредак унутрашњега развитка, допринео је, да је Србија од Милутинове владавине ступила као освајач на светску позорницу. Власт Млетака на балканском полострву није се никад простирала даље изван граница неких далматинских

градова. У осталом ти су градови већ по своме положају могли и сами да очувају своју самосталност. Краљеви српски ретко су кад нападали далматинско приморје, осим кадшто на Котор, и тим су се задовољили, ако су могли да закључе пробитачне трговачке уговоре са знатнијим приморским градовима. На тај начин задобили су за своје интересе и Млечиће, који су и тако требали савезнике, да би отклонили опасност, која им је претила од Мађарске. На северу и на западу могли су бити управљени ови српски освајачки планови само на Босну и на неке угарске покрајине. Али те српске тежње у оба правца показују слабе успехе. Ма да је Мађарска са својих дуготрајних грађанских бораба и због ратова са спољашњим непријатељима ослабила, ипак беше доста снажна да српске нападе успешно одбије, и ако је кадшто по неку провинцију изгубила, коју још не беше са свим освојила, али је опет ту доцније присвојила. У кршним планинама и узаним долинама Босне још се зарана развила беше тежња за партикуларном независношћу. Осим тога борба, која је вековима трајала између католицизма, богумилства и православља, мешање и утицај римских папа и мађарских краљева, који се служише духовним и физичким оружјем, створише тако силну политичку ограду између Бошњака и Срба,те по крви и говору тако сродне браће, да је Срби не могоше никад више потпуно срушити. Неки делови Босне за кратко време беху сједињени са српском државом, но цела Босна није никад била саставни део Србије. Час по се подизао партикуларизам и мађарски утицај, и Срби су поседнуте области изгубили. И тако се српска завојевачка тежња могла остварити само у југоисточном правцу на штету византијске државе. Кад је Милутин ступио на престо, већ беше прошло кратко господарство Латина у Византији. Али ни ова успостављена грчка царевина не беше у стању да поврати јединство државе. По имену је стајала пространа држава, али је у ствари ограничена била на границе Цариграда и на не-

колико Грцима оданих градова. Непрекидне борбе око престола, претенденти, суцареви, поједини силнији наместници у провинцијама, који се или као независни владаоци оглашују и као таки глобе народ; убиства, тровање, револуције и грађански ратови карактеришу ову периоду византијске повеснице. У таким околностима бејаше могуће, да снажни и одважни српски владаоци једну по једну област труле државе откидају, ма и по цену дугих и крвавих ратова.

Знамо, да се Душанова освајања простираху по Маћедонији, Епуру и Тесалији. И Јањина, главна варош данашње Арбаније, спадала је такође под његову државу. У овим новим провинцијама, које су на тај начин са српском државом спојене, живели су словенски становници само у северним крајевима, а даље на југу становали су Арбанаси, Маћедонски Власи и Грци. Истина да ово становништво не беше сродна маса, али то није био ни српски, па ни словенски живаљ. Ове су провинције, нарочито где су живели Грци, стајале на много вишем ступњу развитка, него праве српске области, но у њима се и морална поквареност у ширим размерама показивала. Дуготрајно византијско господарство створило је на политичком и црквеном пољу извесне установе, које су у оним пределима већ скроз проникле тамошњи народ, и које су тамо као традиционално и јасно обележено устројство стајале. Истина да Византија и царство у тим областима није баш у великом уважењу стајало, и да беху позорница безбројних револуција, али су опет за то више тежиле слабој дакле згоднијој, а уз то сроднијој старој владавини, него страном завојевачу, који је за тим ишао, да нове установе и нов поредак одомаћи. Душан није био примљен као ослободилац од становника освојених провинција. До душе нико није жудио за тиранијом византиских наместника, али у ново основаној српској врховној власти нису налазили јемства за бољу будућност. Области су мењале господаре, само што су место старих тирана, на које су се већ на-

викли, добили нове, који осим тога беху туђинци. Уз то је још дошло Душаново понашање према цариградској патријаршији и прогонство грчкога свештенства. Ова наредба јамачно би доцније много користила, само да се држава одржала. У оно доба изазвала је само огорчење. Али не смемо прећутати, да је простор завојеваних провинција био већи од праве Србије, и да је јамачно и бројем становника ову надмашио. Српска је држава могла по том слати само управитеље у освојене крајеве, који су за тим, да би свој положај осигурали, принуђени били, да се некако природе са областима, које њиховом надзору поверене беху, не дирајући у њихова устројства, у њихове установе, и који се више понашаху као владаоци него као намесници. Народ, којим управљаху, беше навикнут на послушност, и некима од ових намесника пошло је за руком, да мање више стално утврде своју власт. С друге стране, из ових принудних одношаја следовало је, да српска држава те освојене делове није могла да амалгамише, како би се по том с њом у једну једноставну органичну целину слили. Као што смо то у једној прилици казали, Србија не беше у стању, већ по природи саме ствари, да постане кристализациона тачка једној великој држави. Може бити да би у повољнијим околностима, да је н. пр. Душан дуже поживео и да су за њим дошли на владу њему равни снажни владаоци; да је распадање византијске државе напредовало својим природним током и да није ускорено навалом Турака; у таким околностима можда би се ово амалгамисање лагано довршило и да би се тако заиста створила велика српска држава. Како се пак од свега тога са свим противно збило, то су освајања, која су за Душанова времена представљала Србију као силну државу, постала управо узроком њене слабости. Душанова снажна личност спречила је ту могућност, да ма који од тих обласних управитеља покаже ма и најмању тежњу за независношћу. Али позније, кад се појавила згоднија прилика, нису се толико ти управитељи

колико баш саме те области, једна за другом цепале од државе, или се журише, да се покоре силном освајачу и непријатељу, јер између њих и праве државне језгре т. ј. Немањићске Србије, не беше ни заједнице интереса ни прошлости.

Борба, коју је краљевска власт од Немањина доба водила противу властеоске силе, што беше на старом правном начелу основана, бејаше решена за времена Душанова у корист краљевске власти, али није поништила ни искоренила појмове, који владаху у кругу властеле. Неодољивој енергији врховне власти морадоше уступнути старински захтеви, и властеоство је без гунђања трпело што је и како је силни цар располагао највишим достојанствима а нарочито намесништвима у новим областима, у чему се он искључиво обзирао на користи својих личних привржeника, не освrћући се на повластице старих породица. Криво бисмо судили, кад бисмо замислили, да се Душан служио само новим људима. Он се до душе служио и таквима; али је главној властели само онда давао достојанства, кад је нашао, да је тога достојна. Таки поступак, који је у осталом одговарао начелу државне свемоћи, што је Душан заступао, наравно да је изазвао противност између присталица новога и старога поретка. И као што обично бива у таким случајевима желели су нови људи, слично захтевима старих породица, да њихова нова достојанства, и звања постану тако исто наследна, чему су се опет ове старе породице (као узурпацији) опирале. Све те тешкоће и противности нису изилазиле на видик за Душанове владе; у ствари су још и онда стајале и чекаху само на згодну прилику, па да што већом жестином продру на јавност.

То су били унутрашњи узроци пропасти Србије, који беху скривени нешто у самоме устројству државнога живота а у неколико поникоше из њенога потоњег развитка. Кобни су постали тек утицајем неудесних спољашњих околности.

У таким околностима на првоме месту изазива највећу пажњу бујна сила Османска. Као оно лагано набујала река, што се испрва овде онде изван својих обала излива, па се у небројеним потоцима разлије, тражећи згодно земљиште које би притисла, при том је кад што за кратко време поједини узвишенији хумићи мало потисну другим правцем, а најпосле савладавши све препоне, неодољиво својим валима васцели предео потопи, све што нађе собом понесе, крши, ломи, прождире; тако су ступали и Османи, од доба својих првашњих пустоловских разбојничких нападаја на илирско полуострво, све већом енергијом и у све већим масама, испрва као савезници византијских царева, а за тим као прави освојачи. Незнатно местанце Цимпе бејаше прва тачка на обалама Хелеспонта, где се Османи угнездише на европском земљишту; не дуго за тим отеше Калипољ, а позније много важнију Демитоку. Сваком годином све већом силом ступајући напред дођоше и претише већ и Једренету. Душан је познао опасност, која се јављаше не само Византији, него и његовој држави. Кад се кренуо на свој последњи поход да освоји Византију, замишљао је да том приликом сломи и силу Османску. Умрьо је пре, него што је могао да тај одсудан корак покуша и тако му име и слава остаде потпуна. Нема сумње, да га је баш испрва и послужила срећа, да ни он најпосле не би обуставио ту силну струју. Тек би је свакако могао уздржати, и то можда за дуже време.

Што се то није догодило, узрок томе ваља тражити нешто у личности Урошевој, а нешто у карактеру његова саветника, што му отац даде у помоћ. Овај саветник, коме је Душан на самрти поверио сина својега и владу своје државе, и у коме имађаше толико поверења, да се остали великаши пред њим морадоше заклети на верност — тај саветник бејаше Вукашин, једна од најтрагичнијих личности у историји. Вукашин је пореклом јамачно из породице неког властеличића из Зете. Чланови те породице, по имену Мрњавчевићи стекли су жалосну славу у српској

историји. Вукашин и оба му брата, Угљеша и Гојко, заузимали су велика звања за Душанове владавине.

Вукашин бејаше човек велике способности и необично енергична и издржљива карактера. Безгранично славољубље раздираше му душу, али док је на згодну прилику мотрио, умео је скоро за целога живота да смишљеним лукавством прикрије ту трзавицу душе своје. Неодољивом снагом воље своје корачао је предузетој цели и умео је да себи прокрчи пут ванредном својом умешношћу и лукавством. Осим властољубља не знађаше за друго осећање, а као роб ове страсти није зазирао од најбездушнијих и најсуровијих дела. А по што је у земљи заподео партајски раздор и грађански рат, по што је од већине српскога народа омражен преко мртвога тела последњег Немањића сео на престо и кад се већ као господар Душановог царства замишљао, паде на бојишту у борби противу Османа, који су са истока продирали. Србија постаде пленом освојача.

О одличној способности и енергији Вукашиновој сведочи већ и оно необично поверење, које му је Душан поклањао. Цар већ поодавно одликоваше њега између свију великодостојника, а кад му дође самртни час, тада Душан у присуству црквених и световних великаша нареди да Вукашин буде саветник и старалац његову сину Урошу и да у владавини веома пространу власт ужива. Ма како да је Вукашин вешто прикриваосвоје частољубље, опет је било неколико великаша, који су, баш за то, што су завидљивим очима гледали велику власт, која је њему поверена била, будним оком пратили сва његова дела, и већ одавно сумњаху у чистоћу његових намера. Али је последња воља силнога цара имала таку важност, да се мучећи њему поклонише. Благи и немоћни Урош наследио је од цара круну, а са овом и безусловну веру у Вукашина. Тако је овај испрва без приговора вршио власт у име својега штићеника, а овај није опажао, да само по имену носи назив цара. Али наскоро за тим прећаше

опасност српској држави како изнутра тако и споља. О побуни Синишиној, која се збила у првим годинама Урошеве владе, већ смо говорили. Њу је Вукашин брзо савладао. Након једне године, 1357, нападе грчка војска на Србију, помогнута турским четама. Вукашин је успео, да разбије непријатељску војску у околини Пловдива (Филиба). 1358 г. подиже се на Србију Лајош Велики и босански бан. Вукашин је и ову опасност отклонио, уступком неких покрајина. Ови успеси дадоше нову храну Вукашиновом властољубљу, и сад је већ отвореније радио. Управу над најважнијим областима подарио је својим рођацима и присталицама, а српске великаше, за које знађаше да су му непријатељи, почео је да гони. Између ових најодличније место заузимаше Лазар Грбљановић, по женском колену рођак Немањића. Лазар се одликоваше својом енергијом, храброшћу и љубављу за правдом. Он бејаше намесник северних државних покрајина, а на име Мачванске бановине, којој онда припадаше и један део Босне. Бејаше то човек створен за вођу опозиције, која беше противу Вукашина. Као што се чини, незадовољници великаши најпосле су успели, да поколебају царево поверење према Вукашину. Повод раздору између ових и Вукашина бејаше јамачно питање, да ли је Душан на самрти поверио управу државних послова Вукашину само за време или докле год овај буде живео.

Ово последње тврдио је Вукашин, а оно прво заступаху његови противници, великаши. Било да је, по једној хроници, народни сабор решио то питање противу Вукашина, било пак да је овај и сам приметио Урошево неповерење, тек доста то, да се Вукашин на скоро за тим у своју област повукао, која беше један део Маћедоније, где га Урош није више узнемиривао. Али се и ту није смирио, већ је ковао завере са грчким двором противу Уроша и Србије, а кад за то дозна млади цар и увиде опасност од Вукашинових замака, он се склони код верног кнеза Лазара, који га јамачно увераваше, да ће на пролеће повести

војску противу Вукашина, како би једном ослободио цара од Вукашинових плетака Вукашин видећи, да су му замишљаји осујећени, послужи се опет својим старим оружјем, дволичењем. Из ненада дође у Призрен, где се улаже код Урошеве матере, удове царице, па писаше писма Урошу, молећи га да се врати у своју престоницу и да га сматра за својега највернијега поданика. Урош поверова лепим речима, врати се у Призрен, и у својој радости то се са Вукашиномш измирио, приреди велике свечаности и ловове. У таком једном лову 2 декембра 1367 године, Вукашин је сам или преко својих најамника убио Уроша, коме једва беше 30 година. Сумња је одмах пала на њега, ма да је он то непрестано порицао. С Урошем је изумрла владалачка лоза Немањића. И ако можда беше далеких рођака, то право њихово па престо не бејаше тако поуздано, да би га могли огласити. Уроша дакле можемо сматрати као последњега Немањића. С њиме леже у гроб величина а на скоро за тим инезависност Србије У осталоме знаци опадања већ се за његове владавине знатно намножише. Ми смо већ напоменули оне чињенице које су ускориле расулост државе. Напоменули смо и то да је она бујна експансивна тежња, која се појавила са Милутином, а која је у Душану имала највернијег представника све до његовог последњег тренутка, од једаред прекинута смрћу Душановом. За време Уроша Србија је водила место освајачких ратова само борбу за своју одбрану, и то баш онда, кад је одважан и енергичан напада био једини спас противу једног по времену све силније, непријатеља. То беше јасан знак наступиле слабости.

На глас, да је Урош умрьо, сва се држава а нарочито права Србија, у црно завила. Народ љубљаше младога и доброга владаоца, а властеоство бејаше одано династији Немањића, и ако не баш сваком владаоцу. Видели смо, како је властеоство од Немањића па до Уроша више пута устајало противу законитога владаоца, али никад у корист странцу, већ свагда за љубав једном или другом члану

краљевске породице. Династија Немањића беше, поред све непрекидне борбе са властеоством, чисто народна династија, чији опстанак беше спојен са појмом о држави Па није чудо, што старо српско властеоство, које у тој породици гледаше оличено начело српске државне мисли, не хтеде да призна за својега владаоца наметника који је одузео живот последњем потомку Немањића. После једногодишњега колебања, биће у почетку 1369-те године, метну Вукашин царску круну на своју грешну главу, али не узе на се назив цара, већ се назва само краљем, јамачно за то да би угодио сујети Византинаца, које је веома вређао српски царски назив, а на чију је помоћ Вукашин рачунао.

Вукашинова владавина више се простирала на јужне области. Језгра српских земаља, Рашка и северне области нису га признале. А Зета, у којој су Балшићи дошли на владу, остаде неутрална у тој размирици. На челу опозиције, као што већ знамо, стајаше кнез Лазар. За то се Вукашин прво на њ кренуо, и по што га је у више бојева победио, узео му је неки део његових области и потиснуо га је у планине крушевачке. Овим се грађанским ратом, као што се чини, користише и Мађари. Јамачно су у то доба Мачванска бановина и Београд опет Мађарској присаједињени, а то се можда догодило у години по смрти Урошевој, по што неки документи већ 1368 године спомињу Николу Гару као бана Мачванскога. Било како му драго, тек је овај грађански рат учинио да је та знатна област изгубљена. Лазар бејаше побеђен, али му је снага остала несломљена. У договору са рашком господом, у пролеће 1371, спремаше се у бој противу Вукашина, али немогаше да то оствари. Те године се приближаваше знатна турска војска к српским границама, а то је обратило па се сву пажњу Вукашинову. Вукашин је добро рачунао кренувши се прво на Турке, јер да је ове победио, лако би се он разрачунао са својим непријатељима, са српским великашима. Беше велику војску прикупио, али ова, по

речима једнога хроничара, бејаше састављена махом из Грка, Маћедонских Влаха и Арбанаса, што је јасан доказ, да су Срби своје интересе одвојили од Вукашинових.

Вукашин је пун поуздања, разапео своје чадоре у Бугарској на обали реке Марице знајући да је његова војска бројем знатно већа од турске силе. Краљевска војска толико је сама себе прецењивала, да је заборавила на сваку опрезност, те се одала најразузданијим иступима. Тако се збило, да је на посматрање изаслата турска чета, дознавши стање непријатељскога окола, на Вукашинову војску ноћу јуришала, која се, савладана сном, тако тврдо успавала, да је Турци сву уништише. Вукашин није у боју погинуо, он је свој живот спасао у бегству, али га је при томе или његов слуга или неки Турчин, код којега се хтеде склонити, убио због блага, које је собом носио.

У кратком времену од четири године по други пут остаде престо без владаоца. Последњи, који је на њему седео, беше већ насилни овладач, који се на развалинама старе династије подигао, а кога најснажнији део народа никако није признао за владаоца. А сада је и овај овладач свој живот изгубио. Тиме беше широм отворено поље сваком властољубљу, сваком оглашавању права. По што лоза Немањића беше изумрла, то су стара властела наравно пре за тим тежила, да једнога из своје средине подигне на престо, него да се покоре каквом славољубивом пустолову. Знамо, да је кнез Лазар био вођ странке, која све до краја беше верна династији Немањића; он се највише борио против Вукашина. Природно је било, што су српска властела сада на њ погледала. У осталом кнез Лазар бејаше рођак Немањићима, а по својим личним својствима заиста беше у највећој мери достојан владалачког позива. Није дакле чудо, што је он био кандидат праве српске властеле. Лазар не могаше без сваког противљења заузети престо. Не хтедоше се њему покорити нарочито намесници јужних и неких западних области. У грађанском рату, што беше за тим букнуо, коначно је искорењена породица Мрњавче-

вића, и 1377-е године налазимо царску власт у Лазаревим рукама, али се простор државе већ знатно беше изменио. У освојеним јужним областима независно владаху поједини моћни бивши намесници; у Босни се бан Твртко 1376-е или 1378-е године беше огласио за краља, али је над собом признао врховну власт краља мађарскога Лајоша Великога. Али се Твртко, сматрајући себе за Душанова наследника, називаше краљем не само Бошњака него и Срба. Тада беше Твртко ујединио с Босном Травунију, Хум, па је и један део Зете захтевао. Тако дакле Лазарева држава већ није све српске земље обухватала. Нови владалац можда баш из тога узрока, или из поштовања према Душану и његовом несрећном сину Урошу, не хтеде се царем називати, него се служио називом кнеза.

Лазар беше храбар, енергичан и правичан владалац. Цео живот свој беше посветио цели, да обустави пад српске државе, и да овој стару славу обнови. Али се са силом супротних околности не могаше више један човек да бори, ма да се ванредним својствима одликовао и ма да је својим радом на далеко утицао. Милутин и Душан могли су своју жудњу за радом да задоволе, јер је уз њих стајао на сваку жртву готов, сложан и напредан народ. За времена Лазарева не могаше се на издржљиву борбу одушевити народ, који се на странке беше поцепао и који је сам од своје слабости зазирао. Могуће је, да је Лазар лично сам по себи и по својим способностима стајао на оној висини, на којој стајаше Душан; али помоћна средства, с којима је он располагао, већ не беху она иста. Најбоља воља, најревноснија тежња, најмудрија наређења бејаху осујећена малаксалошћу, неуздржљивим пропадањем народа, и разбише се о буру, која је споља придолазила.

После победе над Вукашином године 1371 учесташе освајачки покушаји Турака. Адријанопољ, Пловдив и Средац потпадоше један за другим њиховој власти. Велики део Бугарске постаде турска провинција и већ су

османске гомиле, које продираху, узнемириваде Тесалију, Маћедонију и неке крајеве Арбанашке. 1385-е год. дође ред опет на Србију. По дугој опсади паде Ниш, и Лазар могаше купити мир ценом годишњега данка, и обећањем да ће давати војску у помоћ. Ти услови не беху још тако несносни, (¹) али је Србија тиме изгубила своју самосталност и већ тада изгледаше, као васал султанов. Посве је природно, да је тако понижење било несносно за Лазара, који је своју младост провео у двору Душановом те био сведок величине српске државе. Већ 1388-те године склопи савез са краљем Твртком, Ђурђем Кастриjотићем, господарем арбанашким, и са још неким полузависним владаоцима, у цели општега рата са Турцима. Рат беше срећно отпочео, јер је Кастриjотић успео, да разбије једно одељење Турака. Али се већ друге године сам султан Мурат стави на чело великој војсци. На Косовом Пољу био се бој одсудан, не само за судбину Србије, него и целога балканскога полуострва. 15 јуна 1389-е године на Видов дан побише се обе војске. Срећа је послужила Турцима и бој се сврши коначним поразом Срба и њихових савезника, као што се тврди, због издаје српскога војводе Вука Бранковића. Лазар у боју погибе, али и Мурат није доживео потпуну победу. По српском предању убио га је под његовим чадором Милош Обилић, који је кришом доспео у турски стан, а надао се, да ће убивши султана, изазвати забуну и страх код Турака. Оба владаоца погибоше, али је победа остала на страни Турака.

После кобне битке на Косову, Србија није одмах постала права турска провинција, али је престала да буде независна држава. Султан Бајазит даривајући владалачки престо Лазаревом сину Стевану, назва га деспотом. Али Стеван принуђен беше не само на плаћање данка, него је осим тога обвезан био да лично на челу своје војске војује

(1) Данак је износио 1000 фуната сребра годишње, а помоћна војска 1000 српских коњаника.

у турским ратовима како у Европи тако и у Азији, било противу Хришћана на балканском полуострву или противу мухамедоваца, турских непријатеља. Крајем XIV-ога века налазимо Стевана и његову војску при коначном покорењу Бугарске и у ратовима противу Влаха. Беху у боју код Никопоља, а 1402-е године у битци код Ангоре, где су својим ванредним јунаштвом задивили победиоца Тамерлана. Изгледа, као да беше поглавито начело српске политике у том времену: да се Србија одржи у што бољем, одношају са Турцима, па чак и о цену жртава, само да се земљи очува нека независност, бар у унутрашњим пословима. При свем том у српском народу није никад изумрла нада, да ће повратити своју стару потпуну независност. Ма колико да је Стеван Лазаревић верно вршио своје обвезе према султанима, за то је он ипак тражио на другој страни заштиту и ослонац. Пред своју смрт године 1427-е уговори савез са мађарским краљем Жигмундом, у коме признаје врховно господарство Мађарске над Србијом. За наследника после себе означио је Ђурђа, сина косовско-а издајице Вука Бранковића. Бранковићи бејаху у оно доба силна и поглавита господа, а Стеван познајући Ђурђа, надао се, да ће овај бити најспособнији, да турским освајачким тежњама стане на пут. Ђурђе назива се испрва: „Господар Србима, приморским и подунавским странама,“ и тек доцније назива се деспотом. Историја српскога народа у том времену испреплеће се са мађарском историјом, тако да се слободно могу обићи појединости. Понашање Ђурђа Бранковића у битци код Варне и према Јовану Хуњадсиом, кад је овај после Косовске битке (1448-е) бегао, износе Бранковићев поступак у виду неверства и лукавства. Са српскога гледишта пак то Бранковићево дело не може се тако строго осудити. Он се јамачно трудио, да својој отаџбини поврати самосталност. Није никад потпомагао Турке у њиховим ратовима, као што је то чинио његов претходник Стеван, али се трудио, да их уздржи преговорима и обећањима, а кад то није помогло, он им је на

мејдан излазио. Осећајући да је слаб, наравно да је тражио и савезнике на западу, и као најближем суседу обраћао се Мађарској. Али је опет и зазирао од растења мађарске силе, која је тако исто могла бити опасна српској самосталности, као и сила османска. Тим се објашњавају колебања и плетке Бранковићеве. Кад Турци с великом силом на њ нападају, он позива у помоћ Хуњадског. А чим би овај победио, одмах га остави, да не би мађарска сила одвише ојачала, и уздржава се да даље с њиме војује у продуженом ратовању. С тога опет побеђују Турци Бранковић се јамачно надао, да ће у турско-мађарској распри, кад обе силе малакшу, моћи у згодном тренутку да поврати изгубљену независност. Бранковић је радио као добар патриота, али га срећа није послужила; ток историјских догађаја не могаше изменити. Да се тадашња српска васална држава у са свим другом правцу развијала, види се већ отуда, што у старије доба, за време краљева и царева, главне вароши и владалачке престонице беху свагда на земљишту тако зване Старе Србије, а Ђурађ Бранковић изабра себи за престоницу Смедерево на Дунаву.

После његове смрти, која се догоди 1456-е године, преотео је врховну власт најмлађи син Лазар, а после њега, 1458-е до 1459-е Лазарева удовица Јелена носила је титулу деспотице. Али већ 1459-е године Мухамед II коначно освоји Србију и учини крај и последњем остатку привидне самосталности. Србија постаде непосредна турска провинција и би подељена на пашалуке.

Тај период захвата од прилике сто година, од Душанове смрти па до војне 1459-е године, за које је време, као што видесмо, српска држава тако брзо ишла на сусрет својој крајњој пропасти. Дошавши до ове тачке, нашу пажњу обраћа на се једна особита околност. Срби, који се доселише у VII-оме веку, изгледају испрва у својој новој отаџбини као прави поданици византијске државе. Тај однoшај наскоро се изменио, и жупани, ма да признаваху врховну власт централне власти у Цариграду, ипак се у

границама својих властитих области у неколико као независни понашаху. Те области беху међу собом још веома лабаво спојене, а жупани више признаваху лични углед, него фактичну власт великога жупана. Немања је, који без сумње имађаше одлична својства државничка, успео у својим тежњама, да на српској земљи створи једноставну државу. Међу тим се не да порећи, да је Немања био насилни овладач према тадашњим односајима и према појмовима ондашњега поретка. Али је он своју цел постигао, и његова династија владаше двеста година над српском државом, која је све више добијала полета. Којим се путем Србија развијала, тим је путем опадала, само у преокренутом реду. Вукашин беше веома способан, славољубив и лукав насилник, али под његовом се владом већ распада јединство државе. После њега настýпа период лабаве заједнице. Назив „Господар Србима и приморским земљама и т. д." тешко да беше што друго до празна титула. А наскоро се за тим оствари и зависан положај од оне силе, која се лагано угнездила беше на балканском полуострву. По што су Османи после неколико година заузели Цариград, у Србији престаје и васални положај, и Срби постају поданици оне државе, којој беше престоница Цариград, као што они то бише и пре 800 година.

Пре него што проговоримо коју о положају српскога народа под непосредним господарством Турске, ваља нам у кратко поменути Босну а нарочито Зету. Као што већ рекосмо, у Босни је бан Твртко, већ за времена кнеза Лазара, узео на се назив краља, признавши врховно господарство Мађарској. После смрти краља Лајоша Великог, чини се да је неко време независно владао, али га је краљ Жигмонд на послушност принудио. После смрти Твртковe, Босна постаде позорница најзаплетенијега стања. Врховна власт прелазила је са једне породице на другу, а често се налазило у исто време више њих сувладалаца, који теже да један другога оборе, неки помоћу Турака. Земаљске границе непрестано се мењају, а име Босна постаје

најпосле само географски појам. У сред тих комешања бејаше најважнији мађарски утицај све дотле, док Турци, и у том правцу напредујући, после дуге борбе, а у времену после мохачке погибије, сву Босну покорише и тиме учинише крај независности, која је овде онде још у неколико постојала.

Видели смо, да Босна у целом свом обиму није никад, а и у појединим деловима само је кратко време припадала Србији. У том периоду бејаше тамо непрестано надмоћнији католицизам, а по томе и утицај мађарски. Међу тим босански владаоци, ма да се не хтедоше покорити српским краљевима, ипак беху свесни о *племенској заједници,* што најбоље сведочи та околност, да су босански владаоци, кад је српска владалачка лоза изумрла, не један пут оглашивали оно, махом уображено или измишљено, сродство са Немањићима. Али је изван сваке сумње, да је Босна, уз пркос своједем колебању између суседних сила, уз пркос свој својој поцепаности и што није састављала праве политичке целине, показала ипак у своме развитку извесно јединство и такав опредељен правац, који је њу свакад раздвајао од праве Србије, и то је најпосле осујетило уједињење та два иначе савршено хомогена народа.

Друга је област често помињана Зета, која после пропасти српске државе обраћа на се нашу пажњу. Већ смо једном нагласили важност, коју је имала Зета у развитку одношаја српске државе са енергична карактера својих становника и са својега положаја. Сваки већи покрет у српској историји излазио је из Зете, одакле беху пореклом оне породице и личности, које су пресудно утицале на судбину своје отаџбине. Зета бејаше колевка Немањића, њихова права »дједина«. Зетска властела бејаху најверније очувала старинске обичаје и најчвршће се држала својих староставних права. Властеоство у Зети сматраше Немањиће као своје представнике, оно је верно стајало уз Немањиће у њиховој срећи и несрећи. Ови су не једнога владаоца лишили престола, али свакад у корист другом Немањићу. Знамо, да је Зета све до Душана била, као

породично наследство („дједина"), редовно породични део наследницима престола. Кад је међу тим Душан сину своме Урошу подарио назив краља, а уз то и праву Србију, онда је и Зети морао наименовати намесника.

Таки намесник беше неки Балша, јамачно потомак какве властеоске породице у Зети. Кад је изумрла лоза Немањића, Балшићи умедоше да очувају своју независност према Србији и према Босни. Доцније је прешло господарство на друге породице, и ова земља изгуби своје равнице и приморје, оне освојише Турци, а приморје узеше далматински градови. Зећани, који се не дадоше победити, са свију страна потиснути, а не надајући се више помоћи, повукоше се у северни део Зете, међу готово неприступне стене, али се не одрекоше своје независности. Ту се подиже данашња Црна Гора, коју до данас још ни један непријатељ не могаше стварно освојити. Дванаестовековна независност те шаке људи непобитна је историјска истина, која садржи у себи сведоџбу достојну најбоље пажње, и која у неколико прстом показује на оно, што ће се у будућности догодити.

По свршетку турскога освајања, Срби постадоше раја. Османски освајачи наравно да се нису обзирали на дојакошње правне и друштвене сталеже покореног народа. Властелин и невластелин једнако су сматрани као држављани, лишени свију права. Да би ту судбину избегли, многи српски племићи примише Мухамедову веру, у след чега остадоше у уживању својих добара и свога утицаја у земљи. Босански бегови, који су у свом фанатизму далеко надмашили верозаконску ревност азијских Турака, потомци су тих старих властеоских породица.

Така отпадништва у гомилама највише се догађаху у Босни, које с тога, што је столетна борба између католика, православних и патарена изродила неку немарност у вери, а које, што су босанска властела у много већој мери уживала своја изузетна права, него што беше то случај у другим српским земљама, те се с тога теже лиша-

ваху уживања тих права. У правој Србији, рачунећи овамо и данашњу кнежевину (краљевину) и Стару Србију, ревношћу народа, краљева и свештенства беху сви без изузетка одани православној цркви, и чврсто се држаху своје вере. Овде је дакле већи део народа радије изабрао горку судбину раје, него да се своје вере одрече. И заиста се историја српскога народа у том периоду усредокраћује у својој цркви. Пећска патријаршија преживела је пад српске државе, и не да се по речи, да је у овом времену свештенство било чувар не само вере но и народности. Најпосле, по што већ нису могли више да трпе јарам турски, по што је народ више пута у већим гомилама тражио уточишта у Мађарској, подиже се и сам патријарах, те са више тисућа породица остави своју отаџбину и пресели се у Мађарску. О судбини ових Срба исељеника не ћемо овде говорити, јер су они постали грађани мађарске државе, и даље се већ помињу у мађарској историји.

После те сеобе, а поглавито после одласка патријархова, беше још црња судбина заосталих Срба. Цариградски патријарах, користећи се том приликом, поновио је своје право на патријаршију, а у томе га радо помагаше и Порта. Грчки попови поплавише српске земље и глобише јадан народ онако исто, као бегови и паше.

Само је кад и кад за време аустро-турских ратова, али и то за кратко време, слободније дахнула потлачена раја. После пожаревачкога мира, остаде под Аустријом за двадесетину година један део Србије са Београдом. За тих двадесет година, све је кренуло на боље у тој одавно злопатничкој земљи. И сам се Београд у то доба подиже на таки ступањ развитка, иза којега је још далеко застао и у данашње доба. Тим је веће очајање обузело Србе, кад су после кратка времена благовања и слободе поново допали старе невоље и ропства.

Како је на Србе утицао јашки и свиштовски мир, о томе ћемо доцније говорити.

ШТАМПАРСКА ПОГРЕШКА

—

На страни 130-ој, после 15-ог ретка, треба да дође наслов: **V. Опадање и пропаст српске државе.**